

LUNDS UNIVERSITET

Centrum för teologi och religionsvetenskap

Liv och död i jordteologi

Ekumeniskt uttalande av brasilianska biskopar och
pastorer

Amanda Nyberg

Höstterminen 2012

Teologi: Examensarbete för kandidatexamen

TEOK51, 15 hp

Handledare: Mika Vähäkangas

Examinator: Samuel Rubenson

ABSTRACT

During the past decades, there has been a struggle for land reform in Brazil among poor farmers and rural workers. The Catholic Church, along with some other churches, has been part of this, through the *Comissao Pastoral da Terra* and the base communities linked to the liberation theologian movement. The political and theological context has changed in many ways since the emersion of liberation theology in the late 1960s. Over the years the churches separately have published various documents addressing the issue of land and in 2006 bishops and pastors from four churches (Catholic, Anglican, Lutheran and Methodist) signed an ecumenical document called *Os pobres possuirao a terra* (The poor will own the land).

This thesis aims to study the theology of that document, focused on how the concepts of life and death are used in its argumentation. A system-immanent analysis is used, in which some of the closest context also is taken into account.

Life and death are very central to the land theology developed in *Os pobres possuirao a terra*. The dualism of the God of life, Creator and Lord of the lands, on the one hand and the poor people suffering from problems caused by greed and the so called idolatry of the market – that is, sin and death – on the other, serve as the main basis for the theology. The purpose of the Church is to interpret the society and address the needs so that the poor and all Creation may have life in abundance. There are several similarities with liberation theology, as well as some leftist ideas, though it is not mentioned, but rather more traditional theological authorities. The bishops find new liberalism and industrial agriculture the biggest problems facing the countryside of today's Brazil.

Key words:

Land theology, liberation theology, Brazil, ecumenism.

Nyckelord:

Jordteologi, befrielsesteologi, Brasilien, ekumenik.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. INLEDNING

1.1.	Liv och död i jordteologi – bakgrund och forskningsöversikt	s. 1
1.2.	Syfte	s. 4
1.3.	Metod	s. 5
1.4.	Material	s. 6
1.5.	Disposition	s. 7

2. LIV OCH DÖD – ÖVERBLICK

2.1.	Kontext	s.8
2.2.	Översiktlig analys	s. 11
2.2.1.	<i>Se</i>	<i>s. 11</i>
2.2.2.	<i>Bedöma</i>	<i>s. 13</i>
2.2.3.	<i>Handla</i>	<i>s. 13</i>

3. LIV OCH DÖD – NÄRBILD

3.1.	Begreppen liv och död	s. 14
3.1.1.	<i>Kvantitativ förekomst av begreppen</i>	<i>s. 14</i>
3.1.2.	<i>Kvalitativ förekomst av begreppen</i>	<i>s. 16</i>
3.1.3.	<i>Sammanhang vari begreppen förekommer</i>	<i>s. 16</i>
3.2.	Livets Gud – Att hitta Guds blick och se världen med Guds ögon	s. 16
3.2.1.	<i>Gud</i>	<i>s. 16</i>
3.2.2.	<i>Liv och död</i>	<i>s. 18</i>
3.2.3.	<i>Kyrkans uppdrag</i>	<i>s. 22</i>
3.2.4.	<i>Kyrkans kunskapskällor</i>	<i>s. 25</i>
3.3.	Skapelsens liv – Att se skapelsen med Guds ögon	s. 27
3.3.1.	<i>Naturen</i>	<i>s. 27</i>
3.3.2.	<i>Liv och död i naturen</i>	<i>s. 29</i>
3.3.3.	<i>Gud och naturen</i>	<i>s. 31</i>
3.4.	Människornas liv – Att se de fattiga med Guds ögon	s. 32
3.4.1.	<i>De fattiga</i>	<i>s. 32</i>
3.4.2.	<i>Liv och död i samhället</i>	<i>s. 33</i>

3.4.3. *Martyrerna* s. 37

4. AVSLUTNING

4.1. **Resultat och diskussion** s. 40

4.1.1. *Livet* s. 40

4.1.2. *Döden* s. 41

4.1.3. *Kyrkan och sättet att se* s. 41

4.1.4. *Diskussion* s. 43

5. BIBLIOGRAFI s. 44

1. INLEDNING

1.1. Liv och död i jordteologi – bakgrund och forskningsöversikt

When they killed Father Josimo I felt almost lost in despair. But at the same time I had faith in the Gospel, and saw that we had to pass through the persecutions that we were suffering. Many times the military police would come and would ask, ‘What was the priest telling you during Mass?’ And we were very much afraid, because they had a lot of weapons. But, since we had that faith, we had the courage to say that he spoke of the Gospel.¹

Vilket evangelium är det som kyrkan förmedlar och som har betydelse för jordfrågan?

”Livet för människor, djur och växter, till och med mineralerna, allt är underställt ett fruktansvärt hot. Vår planet kan dö.”² Så beskriver brasilianska biskopar och pastorers³ från några olika kyrkor den situation som har gjort att de ekumeniskt har samlat sig kring ett uttalande i jordfördelningsfrågan – *Os pobres possuirao a terra*⁴. I denna uppsats ska jag analysera teologin i det dokumentet.

Sociologen Madeleine Cousineau Adriance menar att det innan hon gjorde sin studie inte hade gjorts några riktigt systematiska studier av kyrkans roll i jordkonflikter. Hon genomförde 107 djupintervjuer med medlemmar ur basförsamlingar och med några nunnor, präster och icke-kyrkliga aktivister, i femton församlingar i nordöstra Brasilien, i Amazonasregionen. Cousineau fann att bildande av basförsamlingar, ett arbetssätt med små lekmannagrupper som hade vuxit fram inom katolska kyrkan från 1960-talet och som arbetade med att stärka medlemmarnas samhällsmedvetenhet, i två tredjedelar av fallen hade föregått småbrukarnas organisering. På de flesta håll fanns också militanta jordbruksfack vars medlemmar till stora

¹ Medlem i basförsamling i nordöstra Brasilien, citerad i M Cousineau Adriance “The Brazilian Catholic Church and the Struggle for Land in the Amazon”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1995, volym 34, nr 3, s. 377-382, här avses s.380.

² Originaltext: “A vida humana, animal e vegetal, até os minerais, tudo está debaixo de uma terrível ameaça. Nosso planeta pode morrer.” D S A Gameleira Soares “Por que estamos unidos” i Luís D’Andrea et al *Os pobres possuirao a terra (Sl 37,11): pronunciamentos de bispos e pastores sinodais sobre a terra*, Centro de Estudos Bíblicos, Sao Leopoldo; Editora Sinodal, Sao Leopoldo och Paulinas, Sao Paolo, 2006, s. 8. Dokumentet (förutom inledningen som här refereras) har ingen uttalad författare varför jag har valt att här ange en av undertecknarna (enligt bokstavsordningsprincipen) men kommer i fortsättningen att referera till dess titel och i löpande text även till ”författarna”.

³ Den lutherska kyrkan IECLB har inget biskopsämbete utan i stället stiftspastorer, *pastores sinodais*, med liknande praktisk funktion.

⁴ Min översättning: ”De fattiga skall äga jorden” eller ”De fattiga kommer att äga jorden”. Rubriken syftar på Ps. 37:11 som dock i många översättningar handlar om ödmjukhet, så t.ex. i Bibel 2000: ”Men de ödmjuka får äga landet och njuta en ostörd fred” och New Revised Standard Version: ”But the meek shall inherit the land and delight in abundant prosperity”. Dokumentet finns översatt till spanska, franska och italienska och kan laddas ner från Comissao Pastoral da Terra. <http://www.cptnacional.org.br/index.php/publicacoes/documentos>
[://www.cptnacional.org.br/index.php/publicacoes/documento](http://www.cptnacional.org.br/index.php/publicacoes/documento)

delar också var medlemmar i basförsamlingarna. Basförsamlingsmedlemmarna ansåg att deras tro hade blivit mindre individualistisk och att tron stärkte dem i deras förmåga att klara samhällsengagemanget.⁵ Präster och ordenssystrar var till stor hjälp i det att de organiserade basförsamlingarna och utgjorde en länk till regionala samlingar och kurser.⁶

En näraliggande del av det katolska engagemanget i jordfrågan utgjordes av den pastorala landkommissionen, CPT⁷, som startades 1975 av katolska biskopar, men som snart blev ekumenisk, framförallt med lutheraner. De flesta informanterna, även de icke-kyrkliga aktivisterna, i Cousineau Adriances studie, ansåg att CPT var en viktig och drivande kraft i arbetet för jordreformer. CPT bistod bland annat med juridisk hjälp, utveckling av effektiva och ekologiska jordbruksmetoder och med att sprida information om övergrepp mot landsbygdsbefolkningen till media och till internationella människorättsorganisationer.⁸

Cousineau Adriance konstaterar att katolska kyrkan på senare tid – hon skriver år 1995 – har blivit mindre progressiv, men att basförsamlingarna fortsätter med det nationella katolska biskopsrådets, CNBB:s⁹, stöd. Hon noterar att aktiviteten är högre på landsbygden i norr, som är längre från kyrkliga maktcentra och där basförsamlingarnas koppling till samhällsengagemanget är större än i Central- och Sydbrasilien städer där det finns många aktörer. Hon anser vidare att landsbygdens basförsamlingar “may be compared to a tiger that has been released from its cage and will not be called back simply because the trainer has changed his mind.”¹⁰

Cousineau Adriance ger en levande bild av situationen för drygt femton år sedan. För ett bredare tidsperspektiv vänder jag mig till Maria Clara Lucchetti Bingemer som beskriver den historiska utvecklingen. Latinamerikas katolska biskopskonferens i Medellín 1968 var en del i receptionsprocessen efter Andra Vatikanconciliet och åtföljdes av Gustavo Gutierrez klassiska verk *Teologia de la liberación* 1971 och en senare biskopskonferens i Puebla 1979. I Puebla formulerades ett nytt sätt att skapa teologi genom att utgå från verkligheten, ett nytt sätt att vara kyrka genom att utgå från basförsamlingarna samt nya prioriteringar för kyrkans

⁵ M Cousineau Adriance, s. 377-379.

⁶ M Cousineau Adriance, s. 380.

⁷ D.v.s. Comissao Pastoral da Terra. Jag använder här för enkelhetens skull organisationens brasilianska förkortning, även om Cousineau Adriance inte själv gör det.

⁸ M Cousineau Adriance, s. 378-388.

⁹ Conselho Nacional dos Bispos Brasileiros. Nationella rådet för [katolska] brasilianska biskopar.

¹⁰ M Cousineau Adriance, s. 381.

arbete nämligen rättvisa och ”the preferential option for the poor”¹¹. Lucchetti Bingemer menar att det var den latinamerikanska kyrkan som fullbordade Andra Vatikankonciliet med dess största paradigmskiftet, som uttrycks i *Lumen Gentium* och *Gaudium et Spes*, avseende kyrkosyn respektive förhållandet till samhället.

I Brasilien gav det nationella biskopsrådet CNBB 1973 ut tre böcker som beskrev situationen i dess olika regioner och inte minst i jordfrågan. En annan konsekvens var allt större respekt för ursprungsbefolkningar och grundandet av missionsrådet CIMI¹² vars syfte var stöd för ursprungskulturerna. 1980 kom CNBB:s uttalande *Igreja e Problemas da Terra*¹³ som ville ge hopp till dem som behövde mark, fördöma girighet utifrån Jes. 5:8¹⁴ och inbjuda alla människor av god vilja att hjälpa till. Kyrkan såg extremt våld och lidande som drabbade fattiga arbetare och drog slutsatsen att detta inte kunde vara Guds vilja. Det vore hädelse att påstå att lidandet vore Guds vilja. En jordteologi började växa fram där viktiga beståndsdelar var att landet är en Guds gåva åt alla, varningar för girighet, exploatering och förtryck samt uppmärksammande av brödra- och systraskap. Förutom bibliska argument baserade sig jordteologin på uttalanden kring ägande och girighet av bl.a. Ambrosius, Tomas av Aquino Johannes Paulus II. CPT stödjer, enligt Lucchetti Bingemer, arbetarnas egna initiativ, har stort fokus på mänskliga rättigheter och intresserar sig också för ekologi. Organisationen var särskilt viktig under militärdiktaturen då biskoparna kunde kritisera regimen.¹⁵ Den icke-konfessionella organisationen Jordlösas rörelse MST¹⁶ har därefter vuxit. MST grundades 1984, strider för jordreformer. Den har en humanistisk och ekologisk värdegrund och att vara jordlös har blivit en sorts identitet förknippad med mystiska drag. Enligt Lucchetti Bingemer har dock kyrkan en fortsatt viktig, om än något mer diskret, roll.¹⁷

Också Philip Jenkins diskuterar kyrkans roll i den brasilianska samhällsdebatten. Han påpekar att katolska präster även i en mer konservativ tid i Katolska kyrkan – han skriver 2007 och det

¹¹ ”The preferential option for the poor” är ett teologiskt koncept som har utvecklats vidare av bl.a. Gustavo Gutierrez. Det går kortfattat ut på att Gud älskar alla människor, och just av den anledningen tar parti för de fattiga.

¹² Conselho Indigenista Missionário.

¹³ Min översättning: Kyrkan och jordproblem

¹⁴ ”Ve er som samlar hus efter hus och lägger åker till åker, tills ingen mark finns kvar och ni ensamma äger landet!”, Bibel 2000:s översättning.

¹⁵ Lucchetti Bingemer, M C ”Living the Faith to Arrive in the Promised Land – A Theological-Pastoral Reflection on Brazil in the past forty years” T Noble (övers.), *Communio Viatorum* vol. 46, nr 1, 2004, s. 63-89. Här avses s. 63-82.

¹⁶ Movimento dos Sem Terra, De jordlösas rörelse.

¹⁷ Lucchetti Bingemer s. 82-89

handlar om en mer konservativ tid jämfört med när befrielsesteologin växte fram – gärna uttalar sig politiskt, och tar som exempel den brasilianske kardinalen Cladio Hummes:

Though conservative on moral issues – he forbids his clergy from advocating or permitting condom use, even to prevent AIDS – his view of Christian doctrine strongly emphasizes social obligation and responsibility, and Hummes supports the landless peasants' movement, the *Movimento dos Sem Terra*.¹⁸

Jenkins refererar vidare antropologen Regina Novaes som anser att det är nödvändigt att förstå religion för att förstå brasiliansk politik.¹⁹

Vi kan alltså konstatera att inte minst den katolska kyrkan och befrielsesteologin har spelat en stor roll i det brasilianska samhället i allmänhet, inte minst avseende jordfrågan, och fortsatt i viss mån gör det, men med delvis nya förutsättningar. Förutom skiftande opinionsläge inom katolska kyrkan handlar det naturligtvis också om politiska och ekonomiska förändringar och om en religiös demografi som är på väg att förändras mot allt större protestantisk, framförallt pentekostal och evangelikal andel av befolkningen.

Därför tycker jag att det vore mycket intressant att se hur några av de äldre samfundet – katolska, lutherska, metodistiska och anglikanska – nu positionerar sig när de för första gången skriver ett gemensamt biskopsbrev, och ett som dessutom handlar om jordfrågan, och jag skulle vilja se vilken teologi som finns i deras uttalande.

1.2. Syfte

Syftet med uppsatsen är att analysera den teologi som ligger till grund för och uttrycks i dokumentet *Os pobres possuirao a terra*, genom de centrala begreppen liv och död.

Uppsatsen kommer att fokusera på nämnda dokument och utger sig inte för att vara en undersökning eller ens belysning av alla brasilianska kyrkors åsikter kring jordfrågan i olika tider. Jag har också valt att begränsa mig till framförallt de teologiska perspektiven som ligger till grund för argumenten och analyserar således inte sociologiska, ekonomiska eller ekologiska argument i sig. Det är fråga om en intern analys av dokumentet och andra källor används enbart som hjälp för att analysera och för att belysa dokumentets kontext, inte för att utgöra jämbördigt jämförelsematerial.

¹⁸ Ph Jenkins, *The Next Christendom – The Coming of Global Christianity*, 2:a uppl., Oxford University Press, New York 2007, s. 167-168.

¹⁹ H Chu, "Moved by the Holy Spirit", *LAT*, 7 juni 2004, citerad i Jenkins, s. 169

1.3. Metod

Jag har valt att analysera dokumentet med hjälp av system-immanentisk analys, såsom den tolkas och beskrivs av Mika Vähäkangas. Detta innebär att studera texten på dess egna villkor. Huvudmomentet är att studera användningen av termer och begrepp och hur de används i argumentationen, samt vilka grundförutsättningar som finns för argumentationen. Detta föregås av studier av författarens kontext och att läsa annan litteratur kring frågeställningen.²⁰ Den del av analysen som handlar om att jämföra med hur begreppen används i annan teologi och i kontexten har jag utökat något och ser därmed i viss mån även texten utifrån, framförallt utifrån befrielsesteologi.

Inledningsvis arbetar jag ganska induktivt, d.v.s. förutsättningslöst, med att läsa dokumentet gång på gång och skissa upp vilka olika delar som ingår i argumentationen och hur de relaterar till varandra. Jag identifierar olika parter i konflikten och laddade ord som jag arrangerar gruppvis. Därefter väljer jag ut ett par ord att analysera djupare. Vid valet av dessa väljer jag inte ord som förekommer många gånger i texten utan ord som är centrala i argumentationen och som dessutom tillsammans sammanfattar de stora dragen i dokumentets argumentation, så att jag kan analysera helheten. De ord jag valde i denna process var följaktligen liv och död. Utifrån dessa blir sedan angreppssättet något mer deduktivt i det att jag söker specifikt efter dessa begrepp och också ställer kritiska frågor med hjälp av annan litteratur. Analysen rör sig från ytan – såsom hur ofta orden förekommer – och ner mot djupare analys av underliggande förutsättningar för argumenten. Jag gör inte anspråk på att belysa alla delar av argumentationen i hela dokumentet ur alla tänkbara synvinklar, utan analysen utgår från termerna liv och död och hur argumentationen byggs kring dem, samt hur de relaterar till en befrielsesteologisk kontext.

Jag vill säga något om hermeneutiska förutsättningar som eventuellt kan komma att prägla studiet. Mina förkunskaper i detta ämne är relativt begränsade. Jag har dock kommit i kontakt med befrielsesteologi i Brasilien i viss mån under en kortare vistelse 2008 hos den evangelisk-lutherska kyrkan IECLB²¹, en av de kyrkor vars ledare har undertecknat dokumentet, och där bland annat deltagit i en ekumenisk, befrielsesteologisk folkbildningskonferens med viss katolsk dominans. Där deltog bland annat representanter för Jordlösas rörelse, MST, och teologen Ivone Gebara. Däremot har jag aldrig besökt någon bygd präglad av jordkonflikter

²⁰ Vähäkangas, Mika: *Metodbeskrivning: System-immanentisk analys av teologiska texter*

²¹ Igreja Evangelica de Confissao Luterana no Brasil, Evangeliska kyrkan av luthersk bekännelse i Brasilien.

och har ingen djupare kunskap i förhållandena kring dessa. Jag har dock studerat en termin humanekologi vid Lunds universitet och ideologin kring politik och jordbruksfrågor som präglade den institutionen var i stora stycken densamma som den som präglar detta dokument, förutom att humanekologerna dessutom hade ett viss mått av förakt för kristendom, att natursynen diskuterades mer ingående, inställningen till ekologi var mer radikal, samt att motargument diskuterades. Jag ser som min uppgift i denna analys att ha en något kritisk blick på dokumentet, att enligt den system-immanentiska metoden bedöma det utifrån dess egna premisser samt inkludera viss jämförelse med andra teologer i närliggande kontext.

Jenkins påpekar att det alltid finns en risk att västerländska kristna utnyttjar tillväxt på södra halvklotet som slagträ i sina egna debatter, och lyfter fram de delar som de håller med om.²² Det är för att undvika sådant som jag har valt att till stora delar bortse från att granska och analysera sakinnehållet i de samhällsreformer som *Os pobres possuirao a terra* förespråkar. Jag hävdar att min uppgift i denna uppsats är att analysera teologin, men man kan med rätta invända att den verkligen inte kan skiljas från samhällsfrågorna, speciellt inte i detta dokument och i en system-immanentisk analys av det. Syftet med min uppsats är dock som sagt att utgå från teologin.

För att bredda perspektivet något har jag även lyft in sidolitteratur som kan hjälpa mig att ställa frågor till texten. Här handlar det om att studera den historiska och teologiska närmkontexten och vad gäller det senare har jag framförallt utgått från befrielseteologerna Gustavo Gutierrez och Leonardo Boff för att diskutera ifall dokumentet eventuellt anknyter eller skiljer sig från dem.

1.4. Material

Os pobres possuirao a terra diskuterades vid en internationell teologisk konferens med rubriken ”Promised Land” i Schweiz 2008, arrangerat av Kyrkornas Världsråd, Federation of Swiss Protestant Churches, Reformed Churches Ben-Jura-Solothurn samt Palestine Israel Ecumenical Forum. Professor Nancy Cardoso Pereira från CPT tolkade där Brasiliens jordkonflikter som en fråga om nykolonialism:

²² Ph Jenkins *The New Christendom – The Coming of Global Christianity*, 2:a upplagan, Oxford University Press, New York, s. 15-16

What we witness is not the end of territories, but the invasion of the territories by the logic of accumulation and profit. More than 500 years of invasion from “other” worlds, “new” worlds conquered by the mercantile and imperial logic. The systematic invasion of the ground underneath our feet.²³

Cardoso Pereira berättar om MST som 2008 engagerade 1,5 miljon människor och har lyckats ordna land åt 350 000 familjer samt har ytterligare 150 000 familjer i pågående ockupationer. Enligt henne fanns det vid samma tid 20 miljoner jordlösa vilket motsvarar 4 miljoner familjer. MST bör förstås inom kontexten av andra sociala rörelser i Latinamerika, t.ex. zapatism [en mexikansk vänsterrörelse] och Bolivias revolution. MST:s huvudsakliga metod är att ockupera land, d.v.s. slå läger på en bit jordbruksmark, och därefter driva rättsliga processer för att få marken som sin. Enligt Brasiliens konstitution från 1988 kan nämligen staten expropriera mark som inte används för att producera tillräckligt mycket och fördela den till behövande. Cardoso Pereira tolkar budskapet i *Os pobres possuem a terra* så här: “The text affirms history as conflict, assumes class struggle as a tragic scenario of dispute between models of being in the world and its beings, and makes a choice for the poor and the land.”²⁴

Jag valde just detta dokument för att jag tänkte att det kunde belysa aktuell teologisk och samhällsdebatt i Brasilien kring jordfrågan på ett uppdaterat och intressant sätt. Angående belysande sidolitteratur har jag varit tvungen att begränsa mig. Jag kan inte ta upp relationen till all världens teologi genom tiderna inom de många aspekter av liv och död som jag lyfter i uppsatsen utan har valt att i första hand fokusera på latinamerikanska befrielse-teologer. Bland de viktigaste verken här är Gustavo Gutierrez *A Theology of Liberation* och *Vi dricker ur våra egna brunnar* samt Leonardo Boffs *Cry of the Earth, Cry of the Poor*. Gutierrez som är från Peru har spelat oerhört stor roll för utvecklingen av latinamerikansk befrielse-teologi över huvud taget och för dess diskussion kring fattiga, medan Boff är en brasiliansk befrielse-teolog som bland annat intresserar sig för ekologifrågor.

1.5. Disposition

²³ N Cardoso Pereira “The poor will possess the land”, föredrag från 2008, refererat på Kyrkornas Världsråds hemsida <http://www.oikoumene.org/en/resources/documents/wcc-programmes/public-witness-addressing-power-affirming-peace/middle-east-peace/promised-land-international-theological-conference-bernschweiz-10-14-september-2008/the-poor-will-possess-the-land-the-experience-of-the-landless-workeraurtms-movement-in-brazil-promised-land-conference.html> hämtat 2012-09-05

²⁴ Ibid.

Jag inleder analysavsnittet med en överblick av kontexten vari dokumentet har kommit till samt en översiktlig analys av dokumentet med några av dess stora linjer. Den har jag ordnat kronologiskt i avsnitt som jag har valt att kalla ”se – bedöma – handla”. Här har jag medvetet valt att ta upp ganska mycket av innehållet, eftersom alla läsare kanske inte kan tillgodogöra sig originaltexten och för att i nästa avsnitt genast kunna bli mer tematisk. Vissa saker kan där återkomma men i ett annat perspektiv.

Därefter följer ett fördjupande avsnitt som jag kallar närbild där jag mer strikt följer den system-immanentiska analysmodellen avseende begreppen liv och död och närbesläktade ord. Största delen av detta avsnitt består av tre tematiska delavsnitt där jag undersöker hur liv och död framställs avseende olika sektorer, eller om man så vill nivåer eller dimensioner, av världen. Sammanflätade bland dessa finns frågeställningar som behandlar författarnas *sätt* att se, de förutsättningar som ligger till grund för deras argumentation. Denna disposition är gjord för att ge läsaren möjlighet att följa med tematiskt och följer alltså varken analysobjekt eller analysmetod fullständigt kronologiskt, men förhoppningen är att de olika delarna sammantagna ger en viss djupa och bredd, åtminstone i den utsträckning som är möjlig inom denna uppsats ramar. Några sammantagna resultat skisseras och diskuteras därefter i avslutningen.

2. LIV OCH DÖD – ÖVERBLICK

2.1. Kontext

Kristendomen och den katolska kyrkan kom till Latinamerika i samband med koloniseringen och det fanns då ett nära samarbete mellan Vatikanen och den portugisiska kungamakten. Kyrkan kom snart att äga jordbruk av olika slag. 1670-1770 minskade gradvis statens ekonomiska makt till förmån för privata entreprenörer, i samband med att Brasilien blev världens största sockerproducent. Jesuiterna byggde upp speciella samhällen för ursprungsbefolkningarna och styrde på statens uppdrag över delar av södra Brasilien samt grannländer, men hejdades av staten och Vatikanen när de hade blivit alltför mäktiga. Brasilien liksom övriga Latinamerika importerade, till ställen varifrån indianerna hade flytt eller dött ut, afrikanska slavar. Slavliknande förhållanden rådde även för andra arbetare. Enligt beroendeteorin (Dependency School), som går ut på att de underutvecklade länderna är beroende av de utvecklade länderna och därför inte kan höja sin ekonomiska standard på egen hand, utgjorde Latinamerika världsekonomin periferi som hade ett ojämnt handelsutbyte med Europa. Detta fortsatte i andra former även efter den egentliga kolonialtidens slut. Istället för

utländska kungar styrde lokala eliter i de nya republikerna. Brasilien blev självständigt 1822 . Monarken Pedro I var portugisisk prins och övergången skedde relativt fredligt vilket gynnade ekonomin men det följde vissa mindre strider mellan liberal och konservativ aristokrati. Industrialiseringen tog fart och många européer invandrade. Katolska kyrkans inflytande minskade efterhand. 1888 blev Brasilien kontinentens sista land att avskaffa slaveriet och året därpå föll monarkin, bland annat beroende på plantageägarnas och militärens missnöje. I första världskriget stred Brasilien på de allierades sida och exporten minskade, men än värre blev det under depressionen. Ett industrialiseringsprojekt kallat den Nya Staten ägde rum 1937-45. För att minska beroendet av USA och Storbritannien förstärktes handeln med Tyskland men efter påtryckningar från USA stred Brasilien på de allierades sida även i andra världskriget. 1945 fick kvinnor rösta för första gången. Under decennierna efter andra världskriget hade Brasilien stor tillväxt men samtidigt stora statsskulder att betala av. Utrikespolitiken växlade med presidenterna. I början av 60-talet styrde en vänsterinriktad president som, med nordamerikansk hjälp avbröts militärkuppen 1964. Militärdiktaturen var inriktad på att utveckla industrin och öka självständigheten. Det senaste seklet har relationen med USA varit dominerande för latinamerikanska länder. Socialistiska teorier har studerats i Latinamerika ända sedan början av 1800-talet.²⁵ Brasilien är världens mest ekonomiskt ojämlika land, påpekar Horna:

The nation is one of the richest in the world, and yet income distribution is the most unequal in Latin America and on the planet. The top 5 percent own 75 percent of the national wealth; 2 percent own 60 percent of all agricultural land; 60 percent of the population lived under the United Nation's 'poverty-level'.²⁶

Militärdiktaturen tog slut 1985 men Horna är bekymrad för framtiden: ”It does appear that the road to militarize Latin America is shorter than the one to civilize the military”.²⁷

Relationen till USA har de senaste decennierna utmärkts av den strukturanpassning med nyliberala reformer som USA, Internationella valutafonden och Världsbanken förmådde Latinamerika att genomgå på 80-talet. Enligt Horna skedde det utan hänsyn till folkviljor eller till det sociala priset och trots tillväxt har statsskulder och fattigdom ökat. G21-gruppen inklusive Brasilien har protesterat mot WTO:s politik och vissa andra av länderna har ställts inför nordamerikanskt ultimatum att lämna gruppen. Tills nyligen har Brasilien styrts av

²⁵ H Horna *A History of Latin America*, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala 2011, s.40-63, 72-79, 201-211.

²⁶ *ibid*, s.170.

²⁷ *ibid*, s. 211.

president Lula da Silva, ofta kallad enbart Lula, från arbetarpartiet PT²⁸ som har lyckats minska fattigdomen, bland annat genom familjebidragen *bolsa familia*, men inte korruptionen.²⁹

I denna historiebeteckning kan vi se att Brasilien länge har präglats av kolonialism och av beroende av andra länder, men även av ojämlikheter inom landet. Det är i denna kontext som *Os pobres possuem a terra* har kommit till. Det är tydligt att Horna har en historiesyn där ekonomi är en drivande kraft i historien, liksom konflikter mellan olika samhällsgrupper. Jag anser att en liknande historiesyn ligger till grund för *Os pobres possuem a terra*. Också beroendeteorin kommer visa sig vara en del av dokumentets grundsyn vilket förklarar motståndet mot globalisering. Vi kommer också att se vissa anknytningspunkter till befrielsesteologin, som för övrigt president Lula sägs ha påverkats av³⁰. Han var en populär president:

Short of a revolution, the corrections of structural injustices and underdevelopment remain as the challenges to be solved by Lula's successors. Lula ended his presidency with over 82 percent approval-popularity-rate.³¹

Det hindrar dock inte att dokumentet *Os pobres possuem a terra* kritiserar hans politik.

Befrielsesteologin växte fram i samband med beroendeteorins tillkomst, Andra Vatikankonciliet med dess förändrade syn på samhället, samt framväxten av basförsamlingar. Viktigt var också Latinamerikanska biskopskonferensen i Medellin, i Colombia 1968.³² Konferensen anses som något av en självständighetsförklaring (för katolsk latinamerikansk teologi gentemot Vatikanen), och biskoparna gjorde marxistiskt inspirerade uttalanden emot nykolonialism, exploatering, och kapitalistsamhällets institutionaliserade våld. Präster hade större möjligheter att yttra sig kritiskt än andra människor.³³ Vatikanen har tidvis kritiserat befrielsesteologer för att ha en alltför politiserad teologi utan att lägga tillräcklig vikt vid kristen spiritualitet. Många befrielsesteologer, såsom Gutierrez, har sett det som en möjlighet till dialog och till att utveckla sin teologi. Inflytandet från befrielsesteologin har minskat på senare år.³⁴ Jenkins påpekar att den växande skaran kristna på södra halvklotet vill engagera

²⁸ Partido dos Trabalhadores, Arbetarnas parti.

²⁹ Ibid, s. 212-217.

³⁰ F Betto "El amigo Lula", *La República* (Lima), 3 november 2002, internetupplagan, citerad i H Horna, s. 217.

³¹ H Horna, s. 217

³² J Bowden (red) *Christianity – The Complete Guide*, Continuum, London, 2005. Uppslagsord "liberation theology", s. 703

³³ Ph Jenkins, s. 164-165.

³⁴ J Bowden (red), uppslagsord "liberation theology", s. 705-706.

sig politiskt och förstå religionen på ett annat sätt: ”While many espoused political *liberation*, they made it inseparable from *deliverance* from supernatural evil.”³⁵

Katolska kyrkan tappar allt fler medlemmar, medan de evangeliska (protestantiska) kyrkorna växer och andelen spiritister och människor utan religion också blir fler. Andelen katoliker minskade från 73,6 % år 2000 till 64,6 % år 2010 samtidigt som andelen protestanter ökade från 15,4 till 22,2 % (och 1980 var protestanterna enbart 6,6 %). Av protestanterna 2010 hörde 60,0 % till pentekostala samfund, 18,5 % till samfund med missionsursprung (hit räknas bl.a. metodister och lutheraner) och 21,8 % var odefinierade protestanter. Brasilien har också genomgått andra stora samhällsförändringar och ett tecken på detta är att medellivslängden har ökat med 25,4 år mellan 1960 och 2010.³⁶ Notera att t.ex. pingstkyrkorna inte finns med bland undertecknarna till detta dokument.

2.2. Översiktlig analys

Jag ska här presentera det huvudsakliga innehållet i *Os pobres possuirao a terra* i det att jag samtidigt undersöker hur väl dokumentet passar in i de klassiska stegen i befrielse teologisk metod: se, bedöma, handla, som ursprungligen kommer från Actio Catolica. Så presenterar författarna³⁷ inte själva uttryckligen sitt dokument, men som jag ska visa ligger det nära till hands att kategorisera dokumentet så.

2.2.1. Se

Jag bortser inledningsvis från inledningen av dokumentet och går direkt till introduktionskapitlet samt kapitel ett och två. Introduktionen påminner om de kyrkliga företrädare som har dött i samband med jordkonflikter. Liv och död är bärande temata, vilket jag återkommer till. I första kapitlet behandlas kyrkornas historiska inblandning i jordfrågan och beskrivs de dokument och kampanjer som olika kyrkor tidigare har lanserat, alltsedan den katolska nationella biskopskonferensens CNBB:s *Igreja e problemas da terra*³⁸ 1980.

Broderskap och att jorden ytterst tillhör Gud tycks ha varit gemensamma beröringspunkter för

³⁵ Ph Jenkins *The Next Christendom – The Coming of Global Christianity*, 2:a upplagan, Oxford University Press, New York, 2007, s. 7.

³⁶ Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística “Censo Demografico 2010: Número de catolicos cai e aumenta o de evangelicos, espíritas e sem religiao.” Artikeln daterad 2012-06-29. Publicerad:

http://www.ibge.gov.br/home/presidencia/noticias/noticia_visualiza.php?id_noticia=2170&id_pagina=1

Hämtad 2012-10-23.

³⁷ Jag väljer som sagt att skriva författare i plural. Dokumentets författares namn och antal framgår inte. Det finns dock en lång lista på undertecknare: 85 biskopar och stiftspastorer, varav alla män.

³⁸ Kyrkan och jordproblemen

dessa ställningstaganden som alltmer gjorts i ekumenisk anda.³⁹ Författarna ger också sin syn på den politiska historien; kyrkornas kampanjer har hittills inte gett tillräckligt resultat. Brasilien utnyttjar inte sina naturresurser på bästa sätt och nuvarande jordbrukspolitik hotar både miljö och arbetare.⁴⁰ I kapitel 2: ”Landsbygdens situation idag” är det verkligen fråga om att ”se”, även på nutiden. Jag ska här ge en kort överblick över problemformuleringen, som framförallt utgörs av kritik av en jordbrukspolitik som styrs av internationella marknadskrafter och med inriktning på storskalighet och privatiseringar. Författarna menar att detta tar sig uttryck i bland annat koncentration av jordägande⁴¹, massflykt från landsbygden⁴², förstörelse av biom såsom Amazonas⁴³, fara för människors hälsa samt utrotning av djurarter på grund av bl.a. bekämpningsmedel⁴⁴, felriktade politiska reformer inriktade på monokulturer samt stora företag som kontrollerar fröhandeln vilket sammantaget ger dominans, uniformering och beroende av storföretag⁴⁵ samt hotade vattentäkter till följd av extensiv konstbevattning⁴⁶. Dessutom menar de att småskaliga familj jordbruk är mer effektiva⁴⁷. Även tekniken kan vara förtryckare i det att den ersätter mänsklig arbetskraft.⁴⁸ Pressen ökar och det förekommer förslavade lantarbetare som dör av utmattning.⁴⁹ Jordbrukshandeln framställs dock som den största och övergripande orsaken till problem⁵⁰ och den går hand i hand med regeringen och rättsväsendet: ”Rättsväsendet har, nästan alltid, visat sig vara en av de största allierade till storgods och jordbrukshandel”⁵¹ och i vissa fall är politikerna korrupta.⁵² De ljusglimtar som finns är familj jordbrukens potential som dock

³⁹ Dokumentet s. 14-16. Exempel som nämns: ”Guds jord, jord åt alla (”Terra de Deus, terra para todos”, evangelisk-lutherska kyrkan IECLB:s årskampanj 1982), ”Guds jord, brödernas jord” (”Terra de Deus, terra de irmaos”, katolska kyrkans broderskapskampanj 1986), ”De små skall äga jorden” (”Os pequenos possuirao a terra”, dokument från ekumeniska rådet Conic 1986), ”För en bättre distribution av jordarna – jordreformens utmaning” (”Por uma melhor distribuicao de terras – o desafio da reforma agrária”, dokument från Vatikanens pontifikat för rättvisa och fred 1997), ”Mänsklig värdighet och fred – nytt millennium utan uteslutningar” (”Dignidade humana e paz – novo milenio sem exclusoes”, katolska broderskapskampanjen i samarbete med Conic år 2000), ”Vatten, livets källa” (”Agua, fonte de vida”, broderskapskampanjen 2004; vatten som en mänsklig rättighet; frågan även aktualiserad i Kyrkornas Världsråd).

⁴⁰ *Os pobres...* s. 17-18

⁴¹ *Ibid* s. 24

⁴² *Ibid* s. 25

⁴³ *Ibid* s. 30

⁴⁴ *Ibid* s. 31

⁴⁵ *Ibid* s. 26-27

⁴⁶ *Ibid* s. 32

⁴⁷ *Ibid* s. 29

⁴⁸ *Ibid* s. 33

⁴⁹ *Ibid* s. 33-34

⁵⁰ ”Agronegocio” nämns otaliga gånger i kapitel 3, *ibid* s 24-40.

⁵¹ *ibid* s. 35

⁵² *Ibid* s. 40

hålls tillbaka⁵³ och tillväxten hos folkrörelser av olika slag bland arbetare och ursprungsbefolkningar.⁵⁴

2.2.2. *Bedöma*

Först efter denna omvärldsanalys följer uttalade kristna ämnen i nästa kapitel, som behandlar etik ur ett bibliskt perspektiv och som jag följaktligen rubricerar ”bedöma”. Utgångspunkten är att Gud har skapat allt liv och vill att alla varelser ska ha liv (Joh.10:10, Gen. 1-2 och Upp. 21-22)⁵⁵ och dokumentet argumenterar för att mark, vatten och jordens frukter är gåvor åt alla människor och vårt gemensamma hem⁵⁶. Människans uppgift i förhållande till skapelsen problematiseras; det skall inte handla om exploatering utan om kärleksfull omvårdnad.⁵⁷ Alla former av liv har ett värde, alla människor har rätt till vatten, luft och jord och att bevara miljön är en plikt.⁵⁸ Marken har ofta varit föremål för konflikter i de bibliska berättelserna och det har funnits förtryckande makter som Samuel varnade för och som israeliterna upplevde i Egypten⁵⁹. Vidare diskuteras bibelord som behandlar plikter gentemot fattiga och att det inte bör finnas fattiga i samhället (Deut. 15:4-5, Apg. 3:34). Slutsatsen är att koncentration av jord liksom privatisering av vatten är ”moraliskt inacceptabelt”⁶⁰ Författarna påminner också om det bibliska jubelår, då jord, djur och människor får vila sig, och säger att detta i Brasilien, som har näst högst jordkoncentration i världen, bör innebära en demokratisering av jordägandet.⁶¹

2.2.3. *Handla*

Avslutningsvis utgör kapitel fyra dokumentets ”handla” och vänder sig till olika aktörer i samhället med uppmaningar om vad de, inklusive kyrkorna själva, bör göra. Författarna erbjuder inledningsvis sitt helhjärtade stöd till bönderna och arbetarna, inklusive till deras jordockupationer⁶². Uppmaningarna till ”auktoriteterna”⁶³ inleds: ”*Den verkliga etiska referensen för alla politiska beslut bör vara det gemensamma bästa* och inte intresset hos några ekonomiska grupper, finansieringsbyråer, eller, än värre, smålhets- och

⁵³ Ibid s. 29

⁵⁴ Ibid s. 36-40

⁵⁵ Ibid s. 42

⁵⁶ Ibid s. 42-43

⁵⁷ Ibid s. 43

⁵⁸ Ibid s. 45

⁵⁹ Ibid s. 47-48

⁶⁰ ”moralmente inaceitáveis”, Ibid... s. 50.

⁶¹ Ibid... s. 51-54

⁶² Ibid s. 57-58

⁶³ ”as autoridades”, *Os pobres...* s. 59

valbarhetsintressena hos några politiker.⁶⁴ De propagerar för jordreformer och för alternativ till den jordbrukspolitik som de har kritiserat.⁶⁵ Slutligen uppmanar författarna kyrkorna att aktualisera skapelsens betydelse, skänka kyrklig mark, stödja folkrörelser m.m.⁶⁶

3. LIV OCH DÖD – NÄRBILD

3.1. Begreppen liv och död

De nyckelord jag kommer att analysera är som sagt liv och död, och mer precist substantiven ”liv” och ”död”, verben ”leva” och ”dö” samt adjektiven eller adverbena ”levande” och ”död”.⁶⁷

Dessa ord förekommer inte så många gånger rent numerärt men däremot på viktiga ställen i argumentationen och jag anser att de, vilket jag kommer att visa, är fullkomligt grundläggande för hela problemformuleringen och argumentationen. Naturligtvis utesluter jag härmed inte att det finns ytterligare betydelsefulla ord såsom exempelvis jord, vatten, förtryck, verklighet och många andra, men just liv och död är ur teologisk synvinkel starkt laddade begrepp och sammanfattar mycket av diskussionen i detta dokument.

3.1.1. Kvantitativ förekomst av begreppen

Dokumentet inleds med presentation och inledning, vilka jag inte har hänvisat till tidigare. Den korta presentationen⁶⁸ hänvisar till ett tidigare katolskt biskopsbrev från 1980⁶⁹ och säger att det nu finns än större problem kring jordfrågan och därmed ett behov av detta nya och denna gång ekumeniska dokument.⁷⁰ Här nämns dock ingen variant av begreppen ”liv” eller ”död”.⁷¹

Själva inledningen, ”varför vi är enade”⁷² som följer därpå, motiverar ekumeniken utifrån folkets behov. Argumentationen utgår från Joh. 10:10; ”Jag har kommit för att de skall ha liv

⁶⁴ ”A verdadeira referencia etica de todas as decisoes politicas deve ser o bem comun e nao os interesses de grupos economicos, das agencias financiadoras ou, pior ainda, os interesses mwsquinhos e eleitores de alguns politicos.” Ibid... s. 59

⁶⁵ Ibid s. 59-65

⁶⁶ Ibid s. 65-69

⁶⁷ På portugisiska: vida, morte, viver, morrer, vivo, morto.

⁶⁸ 242 ord på originalspråk, varav många bestämda artiklar o. dyl.

⁶⁹ ”Igreja e problemas da terra”

⁷⁰ D O Dotti, ”Apresentacao” i *Os pobres...* (Presentationen är undertecknad av den katolske biskopen Dom Orlandi Dotti från delstaten Rio Grande do Sul).

⁷¹ Dokumentet s. 8

⁷² S A Gameleira Soares, i *Os pobres...*, s. 7-8. (Inledningen ”por que estamos unidos” är undertecknat av den anglikanske biskopen Sebastiao Armando Gameleira Soares, också från delstaten Rio Grande do Sul.)

och liv i överflöd”. I denna inledning som består av knappt två sidor och cirka 550 ord finns ”liv”⁷³ med åtta gånger, ”levande”⁷⁴ tre gånger, ”död” (substantivet)⁷⁵ en gång och ”dö”⁷⁶ en gång, totalt alltså 13 gånger. Dessutom finns liv respektive död med i de bägge bibelord, Joh. 10:10 och Hos. 4:1-3, som refereras i början respektive slutet av texten. Andra ord⁷⁷ som förekommer många gånger är ”Gud”⁷⁸ 8 gånger, ”folk”⁷⁹ och ”religion” eller ”religiös”⁸⁰ vardera 5 gånger, ”Kristus” eller ”Jesus”⁸¹, ”kyrka”⁸², ”tala”⁸³, ”värld”⁸⁴ och ”ena”⁸⁵ vardera 4 gånger. ”Jord”⁸⁶ förekommer enbart en gång.

I det onummerade introduktionskapitlets första mening, som består av 160 ord, nämns ”död” tre gånger, ”massaker” en gång och ”martyrer” en gång.⁸⁷ Här ser man tillbaka på att det är 25 år sedan dokumentet *Igreja e problemas da terra* skrevs och 30 år sedan CPT grundades samt räknar upp dödsdatumen för tre präster, en nunna och en grupp lekmän innan man slår fast att de olika kyrkorna ”vill reflektera över verkligheten för Brasiliens landsbygd, vatten och skogar, i denna inledning av det tjugoförsta seklet”.⁸⁸ Här är det inte uttalat att liv och död är anledningen till engagemanget men dödsfall anges som en motiverande konsekvens av jordkonflikterna dithills. Omständigheterna kring dödsfallen förklaras inte närmare.

I första och andra kapitlet, dokumentets ”se”, om historia respektive aktuell situation, finns liv och död inte med alls lika ofta, sammanlagt drygt 20 gånger på 22 sidor.⁸⁹ Det tredje kapitlet om etik nämner begreppen betydligt oftare, cirka 40 gånger på knappt 13 sidor, medan det avslutande kapitlet har med begreppen cirka 6 gånger på knappt 14 sidor.

⁷³ Vida

⁷⁴ Vivo

⁷⁵ Mortos (plural av morte)

⁷⁶ Morrer

⁷⁷ Förutom bestämda och obestämda artiklar, konjunktioner, pronomina o. dyl.

⁷⁸ Deus

⁷⁹ povo

⁸⁰ Religiao, religioso

⁸¹ Cristo, Jesus

⁸² Igreja

⁸³ Falar

⁸⁴ mundo

⁸⁵ Unir

⁸⁶ Terra. Kan i olika sammanhang översättas med jord, mark eller (med stor bokstav) Jorden.

⁸⁷ ”morte”, ”massacre”, ”mártires” s. 10. Observera den språkliga släktskapen mellan martyr och död.

⁸⁸ ”queremos refletir a realidade do campo, da água e das florestas do Brasil, neste início do século XXI”. *Os pobres...* s. 10

⁸⁹ Ibid s. 14-40

3.1.2. Kvalitativ förekomst av begreppen

Som vi har sett förekommer begreppen liv och död framförallt i etikavsnittet, samt dessutom rikligt i inledningen, vars innehåll vi får anledning att återkomma till. Etikavsnittet är tänkt att sprida ljus över övriga kapitel, enligt modellen se – bedöma – handla, och får därmed anses vara centralt. Här, liksom i inledningen, är det framförallt varianter av liv som förekommer. Död är inte alls lika vanligt. Däremot menar jag att död är det allra vanligaste i övriga kapitel, även om ordet död inte används där. Dessa kapitel, och framförallt kapitel 2, beskriver nämligen på vilka sätt livet idag är hotat. Sett i dokumentets hela kontext handlar detta om att identifiera döden. När man exempelvis i inledningen diskuterar Joh. 10:10, ”jag har kommit för att de ska ha liv och liv i överflöd” antyder det att ”de” har någon form av brist på liv. Uttalat förekommer död också i samband med tal om martyrer på ett par viktiga ställen: i introduktionskapitlets inledning och i slutet av kapitel 2.

3.1.3. Sammanhang vari begreppen uppträder

För att se närmare på hur begreppen liv och död används i dokumentet har jag valt att kategorisera förekomsterna i tre grupper. Jag har också valt ett något bredare perspektiv där jag även säger något om företeelserna liv och död utifrån resonemanget ovan och inte enbart om de meningar där orden i sig förekommer. De olika sammanhang jag har funnit har jag valt att kalla ”Livets Gud och kyrkans liv”, ”skapelsens liv” samt ”människornas liv”. De kan sägas utgöra olika delar eller dimensioner av tillvaron, och dessutom delar som relaterar till varandra i argumentationen.

3.2. Livets Gud och kyrkans liv – Att hitta Guds blick och se världen med Guds ögon

3.2.1. Gud

Utgångspunkten för författarnas argumentation är att Gud vill ge liv och att det därför också är kyrkans ärende. Vem är Gud? När dokumentet talar om Gud handlar det framförallt om första trosartikel: Gud som Skapare och som Far och Mor. Gud skapar liv där det inte finns något, till exempel i öknen:

Första Moseboken berättar för oss om Gud som, sedan begynnelsen, med sin skaparkraft, övervinner mörkret, avgrundernas vatten och öknen – antika mesopotamiska symboler för

frånvaron av liv – och frambringar liv; till mörkret kommer ljus, till vattnen kommer floder, hav och regn, öknen blir grön mark full av liv.⁹⁰

Också Joh. 10:10 kopplas ihop med första trosartikeln. Så inleds etikkapitlet:

Inför denna verklighet som ropar på liv och rättvisa, är det vår plikt som Kyrkor att tolka dessa verkliga ”tidens tecken” och vittna om frälsningsordet som uppenbarades och anförtroddes åt oss genom godheten hos Gud, vår Far och Mor, som vill att alla hans söner och döttrar skall ha liv och ha det i överflöd (jfr Joh. 10:10).⁹¹

Författaren till inledningen, som också tar upp denna vers, påpekar dock att det är Jesu ord. Det behöver naturligtvis inte finnas någon motsättning däremellan (naturligtvis känner alla författarna till att detta är Jesu ord) men jag vill uppmärksamma att författarna till dokumentets huvuddel väljer att lyfta fram Fadern – och Modern, även om det senare inte lyckas helt språkligt sett. Gud omnämns i etikkapitlet drygt tjugofem gånger varav omkring tio uttryckligen handlar om Gud som skapare eller relationen till Guds barn, medan Jesus och den helige Ande nämns ett par gånger vardera, som förebild i generositet respektive som uppmuntrare åt kyrkan.⁹²

Fokus är dock inte på vem Gud är, utan vad Gud vill, nämligen ge liv. Att intressera sig för Guds handlande och de praktiska konsekvenserna i första hand, snarare än för Guds väsen i sig själv, är, enligt befrielseteologen Hinkelammert, kännetecknande för befrielseteologin. “Therefore, its question is not ‘Does God exist?’ but ‘Where is God present?’ and ‘How does God act?’”.⁹³

Angående var Gud är närvarande betonar Gutierrez närvaron i människan. ”We mentioned earlier that theology is tending more and more to reflect on the anthropological aspects of revelation. But the Word is not only a Word about God and *about* man: The Word is *made* man.”⁹⁴

⁹⁰ ”O livro de Genesis nos fala de Deus que, desde o principio, com seu poder criador, vence as trevas, as águas dos abismos e o deserto – antigos símbolos mesopotamica da ausencia de vida – e gera vida; as trevas viram luz, as águas viram rios, mares e chuvas, o deserto vira terra verde cheia de vida.” Ibid s. 42.

⁹¹ Ibid s. 42

⁹² Ibid s. 49

⁹³ F J Hinkelammert ”Liberation Theology in the Economic and Social Context of Latin America: Economy and Theology, or the Irrationality of the Rationalized” i D Batstone, E Mendieta, L A Lorentzen & D N Hopkins (red.) *Liberation theologies, postmodernity and the Americas*, Routledge, London 1997, s. 26.

⁹⁴ Gutierrez, G *A Theology of Liberation*, C Inda och J Eagleson (övers. och red.) Orbis Books, Maryknoll, New York 1973, s. 189.

Vidare uttrycker Gutierrez denna inkarnatoriska inriktning och dess implikationer så här:
”Tron och hoppet på livets Gud som är närvarande i denna dödens och kampens situation, som de fattiga och förtryckta i Latinamerika lever i – detta är den brunn ur vilken vi måste dricka om vi vill vara trogna Jesus.”⁹⁵

En sådan tolkning finner jag inte i *Os pobres possuem a terra*. Dess författare säger sig vilja se med Guds ögon på världen⁹⁶ och därmed också på de fattiga, och när de gör det, ser de en värld som Gud vill ge liv och som de har plikt att upprätta, snarare än, som Gutierrez antyder, en lidande Gud i skapelsen. Dock säger författarna att naturen är livets källa⁹⁷. Vad detta innebär får vi återkomma till.

Dokumentet beskriver kyrkornas tidigare ställningstaganden i jordfrågan och dessa domineras av synen på jorden som Guds gåva som människorna ska dela gemensamt, vilket jag tidigare har beskrivit.⁹⁸

Som avslutning av etikkapitlet ägnas i dokumentet ett långt stycke om jubelåret, ett nådens år, ett tillfälle för vila.⁹⁹ Detta framstår som en möjlighet till liv och sätts i direkt sammanhang med Brasilien, som bör demokratisera sitt markäggande¹⁰⁰. Jubelåret har också med Gud att göra.

Att Gud är Livets Gud omnämns också uttryckligen på ett viktigt ställe i dokumentet, nämligen precis före uppmaningarna till olika aktörer att handla. ”Vi vittnar om Livets Guds rike”¹⁰¹

3.2.2. Liv och död

Att liv och död genomsyrar dokumentet har jag redan konstaterat men vad menas med liv och död och vilka teologiska aspekter finns av detta?

Hurdant Guds liv är behandlas inte, utan livet som åsyftas handlar om de naturresurser som Gud har skapat och som bör komma alla till del samt att människorna har rätt till ett värdigt liv¹⁰² och att alla levande varelser har ett eget värde¹⁰³. Detta påminner om Gamla

⁹⁵ Gutierrez, G *Vi dricker ur vår egen brunn*, C-E Lindahl (övers.), Verbum, Stockholm 1991, s. 49.

⁹⁶ *Os pobres...* s. 7-8

⁹⁷ Ibid s. 46

⁹⁸ Ibid s. 14-16

⁹⁹ Ibid s. 52-54

¹⁰⁰ Ibid s. 54

¹⁰¹ ”Testemunhamos do Reino de Deus da Vida” Ibid... s. 57

¹⁰² Ibid s. 49

testamentets syn på liv som någonting konkret: ”The hebrew never speaks of life in the abstract. Life is always observable, something possessed. Basically, life is motion.”¹⁰⁴

När dokumentets författare diskuterar liv handlar det inte bara om ren överlevnad utan som sagt om ett värdigt liv med t.ex. tillgång till skola och hälsovård, bevarandet av minoritetskulturer såsom ursprungsfolkens och om att vara oberoende av stora företag eller andra länder. Det handlar till stora delar om mänskliga rättigheter, men också om ett gott liv, ett sådant som liv handlar om även i Gamla testamentet, där liv hör ihop med hälsa, frid, glädje och välsignelse¹⁰⁵. Nya testamentets intresse för möjligheterna till ett evigt liv efter detta saknas helt i dokumentet. Liv nämns också i samband med Guds rike, Nya Jerusalem, där det ska finnas en flod av levande vatten och livsträd som ger frukt tolv gånger om året.¹⁰⁶ Här liksom i samband med skapelsen är det bibelställen som anges som auktoriteter. I detta sammanhang citeras också Jesajas ord om att det inte ska finnas barn som lever bara några dagar och gamla som inte uppnår sin fulla ålder. Detta är profetiska ord till ett lidande folk, enligt dokumentet.¹⁰⁷ Guds rike är med andra ord någonting som gäller en förbättring av denna världen.

Bibeln är utgångspunkten när dokumentet talar om att man i frälsningshistorien alltid har stridit om tillgången till jord och vatten: ”Brunnen, livets källa, omistlig i områdena av semi-öken, utgjorde en central närvaro i Israels mödrars och fäders historia.”¹⁰⁸ Underförstått skapar författarna en identifikation mellan Israels folk då och Brasiliens folk idag. Detta blir än tydligare när författarna strax därefter påminner om hur mark i den bibliska historien också har styrts av förtryckande makter; kungarna som Samuel varnade för, jämte Farao. Det israelitiska folket kämpade för sina rättigheter: ”Frälsningshistorien registrerade särskilt lidandena hos Israels folk och deras kamp för att ha rätt till att leva i fred, utan exploatering, och ha del i Guds arv.”¹⁰⁹ Gud tar alltid parti för den svaga och accepterar inga former av förtryck.¹¹⁰ Vidare tar författarna upp profeternas uppmaningar till generositet och att överge

¹⁰³ *ibid* s. 45.

¹⁰⁴ Catholic University of America, *New Catholic Encyclopedia*, Washington 1967. Uppslagsord: “life, concept of (in the Bible)”, s. 739

¹⁰⁵ Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft, Mohr, Tübingen 2002. Uppslagsord: “Leben”, s. 135

¹⁰⁶ *Os pobres...* s. 44

¹⁰⁷ *ibid* s. 44

¹⁰⁸ “O poco, fonte de vida essencial naqueles lugares semi-áridos, foi presença central na história das maes e dos pais de Israel.” *ibid* s. 48

¹⁰⁹ “A história de salvacao registrou especialmente os sofrimentos do povo de Israel e suas lutas para ter o direito de viver em paz, sem exploracao, participando da heranca de Deus”, *ibid* s. 48.

¹¹⁰ *ibid* s. 48

girighet och alla sorters förtryck, något som de menar går igen hos Jesus och de första kristna församlingarna som försökte skapa en gemenskap av broderskap och jämlikhet utan fattiga.¹¹¹

En grundläggande premiss för etiken är således att Gud inte enbart är den som har skapat och äger jorden utan Gud har också uppenbarat sig och sin vilja genom historien, alltid till förmån för de svaga. Det är i denna tradition som författarna vill fortsätta.

Denna uppgift handlar om att fördöma döden, liksom Gutierrez påpekar: ”Thus, in the Christian communities of Latin America, one speaks frequently of the God of life, and unjust cultural and physical death is rejected, as well as any other manifestation of selfishness and sin.”¹¹² Låt oss se närmare på ett exempel från inledningen:

”Vi framhårdar i att fördöma ’den materialistiska anden’ som kallas ’framstegets civilisation’, som gör anspråk på att tömma de fattigas förtryckta och tyglade kropp, hos ursprungsfolken och de svarta, på dess ’ande’. Vi fortsätter att se på världen och att tala om den ’ur Guds perspektiv’ och om deras behov. Orättvisan, misären, förtrycket, tyglandet och våldet gentemot de fattiga utgör för oss Guds levande dom ’över denna otrogna och fördärvade generation’, för den visar väl det absurda barbari som behärskar oss.”¹¹³

Livet framställs som hotat, och det som hotar livet framstår då som dödens krafter, vilka också kopplas till synd. Att koppla samman död och synd är klassiskt inom teologin, även om det här görs på ett något annorlunda sätt. Det är inte den enskilda människans synd som leder till hennes egen död, utan snarare en kollektiv synd hos mänskligheten. Har Gud skickat förtrycket som straff för en sådan kollektiv synd? Utifrån kontexten tolkar jag det som att det snarare handlar om någonting som människan själv åsamkar sig när hon låter sig styras av dödliga krafter, ”det absurda barbari som behärskar oss”¹¹⁴.

Påven Johannes Paulus II talade också om hoten mot livet och om dödens kultur vilket utvecklas i *Evangelica Vitae* från 1995. Han nämner där inledningsvis svält, krig i förbigående men ämnet som huvudsakligen behandlas är moraliska frågor kring livets inledning och slutskede. Ett av bibelorden som diskuteras i inledningen är just Joh. 10:10 och

¹¹¹ Ibid s. 49. Deut 15:4-5 och Apg. 3:34 refereras.

¹¹² G Gutierrez ”Renewing the Option for the Poor”, i Badstone et al, s. 72.

¹¹³ Os pobres...s. 8. ”Persistimos em denunciar o ’espírito materialista’ da chamada ’civilizacao do progresso’, que pretende esvaziar de ’espírito’ o corpo oprimido e reprimido dos pobres, dos povos aborigines e negros. Continuamos a olhar o mundo e falar dele ’ na perspectiva de Deus’ e de suas exigencias. A injusticia, a miséria, a opressao, a repressao e a violencia contra os pobres sao para nós o vivo julgamento de Deus ’sobre esta geracao adúltera e perversa’”.

¹¹⁴ Ibid s. 8

talar i samband med det om det eviga livet i gemenskap med Fadern.¹¹⁵ Det är intressant att *Os pobres possuirao a terra* använder liknande ordalag men har ett annat intresseområde. Dess författare nämner inte alls evigt liv i sitt dokument.

Gustavo Gutierrez använder flitigt begreppen liv och död i sin bok *Vi dricker ur vår egen brunn*. Liksom jag uppfattar att *Os pobres possuirao a terra* gör kopplar Gutierrez samman död med fattigdom, med den skillnaden att han gör det ännu mer explicit: ”fattigdomen betyder död”¹¹⁶ Gutierrez argumenterar också utifrån att Gud ger liv:

”Vi utmanas alltså inte, som man kan tro ibland, endast av en ’social situation’ som om den vore något som om [sic!] den inte skulle omfattas av det evangeliska budskapets fundamentala krav. Vi befinner oss snarare inför en verklighet som är motsatsen till det Livets kungadöme som Herren förebådat”¹¹⁷;

Ett av befrielse-teologins kännemärken, som aktualiserades under militärdiktaturerna, är, enligt Hinkelammert, frågan om avgudadyrkant: ”Thus, for liberation theologians the problem is not one of theism and atheism, but one of idolatry and the God of life.”¹¹⁸ Också Gutierrez kritiserar avgudadyrkan och sätter det särskilt i samband med ekonomi:

”Bland köttets gärningar finns en – avguderiet – Gal 5:20 som klart uttrycker denna betydelse [död] eftersom avguderi hela Bibeln igenom associeras med död och blod som spills med orätt. Detta gäller i synnerhet för en form av avguderi vars speciella allvar framhålls i Matteus evangelium och av Paulus själv: penningdyrkan”¹¹⁹.

På ett mycket liknande, om än något mindre dramatiskt sätt, önskar sig *Os pobres possuirao a terra* ”ett samhälle som grundas på en solidaritet som är kapabel att kämpa emot avgudadyrkan av marknaden”¹²⁰. Girighet och ohejdad vinststrävan kritiseras återkommande i dokumentet, inte minst i samband med jordbrukspolitik:

Jorden kan inte förvandlas till en simpel marknad för att producera vinster, genom spekulation eller exploatering av arbete. När egendomen och användningen av jorden orsakar fattigdom och

¹¹⁵ Johannes Paulus II, *Evangelium Vitae*, Libreria Editrice Vaticana, Rom 1995. Återfinns på: http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_25031995_evangelium-vitae_en.html

¹¹⁶ Gutierrez *Vi dricker ur vår egen brunn* s. 24

¹¹⁷ Ibid s. 25

¹¹⁸ F J Hinkelammert i Batstone et al s 34

¹¹⁹ Gutierrez *Vi dricker ur vår egen brunn* s. 83

¹²⁰ *Os pobres...* s. 11

förtryck av människor, är vi säkra på att förbundet med Gud är brutet, Guds vilja inte har blivit åttlydd och att synden dominerar våra relationer.¹²¹

Synd och att bryta förbundet med Gud får i detta teologiska sammanhang ses som detsamma som död, vilket i sin tur än en gång bekräftar hur författarna anklagar vissa samhällsföreteelser för att förorsaka död. Tolkningen av tillvaron utifrån liv och död och Gud som livgivare ges över huvud taget etiska konsekvenser, så till exempel för vad det innebär att människan ska förvalta jorden. Att människan är Guds avbild blir ett argument emot destruktiva företeelser – död: ”Människan, ’Guds avbild’, kan inte bli invaderare av mark, förstörare av skogar, exploatör av slavarbetskraft”¹²².

Notera att etiken gäller för alla människor och inte enbart för kyrkan. Kyrkan ser sitt uppdrag som att se världen med Guds ögon och uppmana olika samhällsaktörer, ja hela folket – även om man i det avslutande kapitlet sedan enbart adresserar de fattiga landsbygdsborna och myndigheterna direkt – att agera:

Frågan om jord påverkar inte bara landsbygden, utan är en fråga för nationen och planeten. Den ökade och våldsamma aggressionen mot miljön och mot jordens fattiga avslöjar krisen i ett utvecklingssystem som grundar sig på myten framgång som består i ekonomiska resultat och glömmer människorna, i synnerhet de mest fattiga, och alla andra former av liv. --- Vi inbjuder hela den brasilianska befolkningen att tillsammans söka bygga ett samhälle som grundar sig i solidaritet och kan utmana avgudadyrkan av marknaden.¹²³

3.2.3. *Kyrkans uppdrag*

Utan inledningen skulle dokumentets läsare – i synnerhet den som vore okunnig om befrielse-teologisk metod och teologi – läsa de 26 sidor, som jag har analyserat under rubriken ”se”, och troligen fråga sig varför det knappt alls är tal om Gud eller kyrkan utan enbart om jordbrukspolitik och samhällsfrågor. I inledningen ges emellertid detta sin förklaring.

¹²¹ ”A terra nao pode ser transformada em simples mercadoria para produzir lucros, através de especulacao ou da exploracao do trabalho. Quando a propriedade e o uso da terra forem causa de pobreza e de opressao para as pessoas, nós temos certeza que a alianca com Deus foi rompida, que sua vontade foi desobedecida e que o pecado domina nossas relacoes.” Ibid s. 44-45.

¹²² ”O ser humano, ’imagem de Deus’, nao pode se tornar grileiro de terras, destruidor de florestas explorador do trabalho” Ibid s. 43. Obs: ”grileiro” och ”ocupacao” betyder båda ockupation men det förra ordet används i dokumentet genomgående för vad ”fienden”, såsom storföretag, gör, t ex övertagande av ursprungsbefolkningars mark, medan det senare används för den typ av ockupation som genomförs av fattiga och som dokumentets författare anser utgör ett rättmätigt protestmedel. Jag har därför översatt dem olika.

¹²³ ”A questao da terra nao ofeta somente o campo, mas é uma questao nacional e planetaria. A acelerada e violenta aggressao ao meio ambiente e aos povos da terra revela a crise de um modelo de desenvolvimento alicerçada no mito do progresso que se resume nos resultados economicos e esquece as pessoas, sobretudo as mais pobres, e todas as demais formas de vida”. Ibid s. 11.

Som en anglikansk biskop sa för årtal sedan: ”Vi fortsätter splittrade av dödens anledningar, medan folket som lever idag ger oss alla anledningar att ena oss”. Ja, det är för ”folkets som lever idag” skull som vi enar oss i lydnad inför Jesu ord: ”Jag har kommit för att de skall ha liv, och liv i överflöd” (Joh. 10:10). Det är därför vi enar oss, det är därför vi talar. Livet för det fattiga folket på landsbygden och i staden står på spel, planetens liv står på spel, Guds skapelse är i fara. ---- Livet för människor, djur och växter, ända till mineralerna, allt är underställt ett fruktansvärt hot. Vår planet kan dö. På ett oansvarigt sätt och av rovfågeln ande, drivs de framåt över livets källor och hotar att göra slut på dem, såsom svekfulla och omättligen pirater.”¹²⁴

Ett resonemang förs som sagt också kring att det inte är religionen i sig som är Bibelns ärende och kyrkans uppgift, utan att se på världen med Guds, som är livet, ögon: ”Guds mysterium och vår relation med Honom (religion) är inte *vår uppgift* men däremot vårt liv och vår synvinkel.”¹²⁵ Utgångspunkten för användningen av begreppet liv (etc.) är därmed Gud, att Gud är liv och vill ge liv, och därmed blir det relevant att tala om hur situationen är för livet på Jorden idag och kyrkans uppgift i det sammanhanget. Hotet mot livet gäller även abiotiska ting som mineraler. Det handlar om hela skapelsen. Detta hot mot livet – även om det i förstone bara är folket som nämns – anges som anledningen inte bara till uttalandena i sig kring jordfrågan utan också till att göra det ekumeniskt. Det är Joh. 10:10 och inte Joh. 17:21¹²⁶, som annars också är ett vanligt ekumeniskt argument, som här lyfts fram. Eftersom det finns ett behov bland folket vill man lyda detta bibelord. Livet, folkets liv, är orsaken till att Jesus har kommit och även orsaken till ekumeniken. Man kan fråga sig om kyrkorna inte hade velat lyda Jesu ord bara för Jesu skull, oavsett hur folket har det, men sett ur dokumentets interna perspektiv är det en märkligt konstruerad fråga. Jesus kom för att ge liv åt folket och det är därmed självklart också ekumenikens uppdrag, ja kyrkans uppdrag, att göra det. Enandet framstår med andra ord inte som ett mål i sig utan som ett medel för att ge liv. Detta säger något om kyrko- och missionssyn. Kyrkans väsen är inte det helt avgörande, utan kyrkans uppdrag att förmedla liv till världen, ett resonemang som passar in i både Andra Vatikanconciliet och befrielse-teologi.

¹²⁴ ”Dizia um bispo anglicano anos atrás: ‘Continuamos divididos por razoes de mortos, enquanto o povo vivo de hoje nos oferece todas as razoes para nos unirmos’. Sim, é pelas ‘razoes do povo vivo de hoje’ que nos unimos em obediencia a palavra de Jesus: ‘Eu vim para que tenham vida e a tenham em abundancia.’ (Jo 10,10). É por isso que nos unimos, é por isso que falamos. Está em jogo a vida do povo pobre do campo e da cidade, está em jogo a vida do planeta, está em perigo a Criacao de Deus. --- A vida humana, animal e vegetal, até os minerais, tudo está debaixo de uma terrível ameaca. Nosso planeta pode morrer.” S A Gameleira Soares i *ibid* s. 7.

¹²⁵ ”O mistério de Deus e nossa relacao com Ele (religio) sao nao o *nosso assunto* mas, sim, a nossa vida e o nosso ponto de vista.” *Ibid* s. 7.

¹²⁶ ”Jag ber att de alla skall bli ett...”

Kyrkans uppgift är inte religionen i sig utan att se på världen ur en religiös synvinkel, och den författande biskopen ger exempel på problem han uppfattar i sitt samhälle, för att avsluta med att säga att det är en fråga om liv och död för hela planeten och referera till profeten Hosea; Hos. 4:1-3¹²⁷.

Kyrkans uppdrag beror därmed av situationen i samhället: Enligt denna verklighet som ropar på liv och rättvisa är det vår plikt som kyrka att tolka dessa sanna ”tidens tecken”¹²⁸.

Gutierrez uttrycker detta som att Jesus finns hos folket: ”mellan den död som härskaren sprider och livets Gud, börjar man urskilja en väg att följa Jesus --- Att söka honom bland de levande är att välja livet”¹²⁹. Riktigt så formulerar sig dock inte dokumentets författare. Jag återkommer till denna fråga.

Kyrkan står på livets sida och beskyllningar om annat är absurda, är min tolkning av hur man framställer den dåvarande militärdiktaturens anklagelser mot kyrkorna att de skulle ha skapat konflikterna genom att infiltrera med kommunistiska idéer. Istället var det tack vare kyrkorna som våld och avrättningar blev offentliga, framhåller författarna.¹³⁰

Befrielseologi strävar inte efter att vara opartisk i politiska frågor:

”Fundamental to liberation theology is its claims that political neutrality or impartiality is impossible in the theological enterprise. Either theology is born out of the struggle of the oppressed for their liberation or else, whether explicitly or implicitly, it becomes a tool of oppression”¹³¹

Någon opartiskhet föresvävar definitivt inte detta dokumentets författare heller, utan det tycks mig som att de hellre tar ställning en gång för mycket än en gång för lite. Jag vill hävda att en stor del av argumentationen även i övriga dokumentet utgörs av en sorts ”guilt by association”, där de företeelser som författarna vill kritisera framställs, underförstått (och ibland uttalat), som att de hotar livet. De stora dragen i den bild författarna tecknar, att Gud står på livets sida och att kyrkan bör engagera sig och uppmana till samhällsförändringar till förmån för småbrukare och lantarbetare vars försörjning och liv hotas, anser jag bygger på logiskt konsistent grund. Många uttalanden i jordbruksfrågor, speciellt när de uttalar sig i

¹²⁷ ”Hör Herrens ord, Israels folk! Herren väcker talan mot landets invånare, ty ingen trofasthet och ingen kärlek och ingen kunskap om Gud finns i landet. Förbannelser och lögner och dråp och stölder och äktenskapsbrott breder ut sig, blodsdåd följer på blodsdåd. Därför sörjer landet, alla som bor där tynar bort, också markens djur och himlens fåglar, och fiskarna i havet dör.”

¹²⁸ ”sinais do tempo” *Os pobres*...s. 42

¹²⁹ G Gutierrez *Vi dricker ur vår egen brunn* s. 47

¹³⁰ *Os pobres* s. 14

¹³¹ Christianity – the Complete Guide, uppslagsord ”liberation theology”, s. 704.

siffror, har referenser till olika forskningsinstitut¹³², men jag skulle knappast våga påstå att dokumentet utgör någon försiktigt nyanserad och eller allsidigt förutsättningslöst prövande forskningsrapport, som diskuterar vilka olika möjliga orsakssamband som kan finnas. Det är ett debattinlägg och utger sig inte heller för annat. Det är ingen rättegång där man lägger stor vikt vid att de tilltalade ska bevisas skyldiga innan de döms, utan författarnas självbild är istället att de står på de fattigas sida och sparkar uppåt mot de mäktiga krafter som försöker lura Brasiliens folk, förtrycka delar av det och hindra det från att utnyttja den fulla potentialen i sina naturresurser. Det är utifrån dessa interna premisser som dokumentets argumentation skall förstås.

3.2.4. Kyrkans kunskapskällor

Förutom olika typer av rapporter om tillståndet i det brasilianska samhället hänvisar författarna till teologiska auktoriteter, framförallt till Bibeln, och då särskilt till Gamla testamentet, men också till historiska personer. I inledningen ser vi t.ex. hur man använder både en traditionell kyrklig auktoritet, Sankt Tomas – om än kanske än mer självklart i katolskt och anglikanskt sammanhang än i lutherskt – och en filosof och mystiker som Simone Weil, som ett slags auktoriteter eller åtminstone referenser i sin argumentation.¹³³

I dokumentet i övrigt ges enbart vid tre tillfällen hänvisningar till specifika teologer, nämligen Franciskus av Assisi¹³⁴ påvarna Paulus VI¹³⁵ och Johannes Paulus II¹³⁶, de senare i samband med citat ur *Popolurom Progressio* respektive *Tertio millenio adveniente*. Dokumentet hänvisar också, utöver vad jag har refererat från historiekapitlet, till andra kyrkliga dokument från de respektive kyrkotraditionerna – en gång vardera till metodistiskt, anglikanskt respektive lutherskt¹³⁷ och flera gånger till den katolska biskopskonferensen i Brasilien CNBB¹³⁸ samt till den påvliga kommissionen för rättvisa och fred¹³⁹ En viss övervikt för katolska auktoriteter kan därmed skönjas.

Eftersom kyrkans uppdrag är att främja livet hos folket blir också de behov som kyrkan ser hos folket avgörande för inriktningen av kyrkans uppgift och omvärldsanalys blir därmed en

¹³² Jfr *Os pobres...* s. 25, 28-29.

¹³³ *Os pobres...* s. 7

¹³⁴ *Ibid* s. 46

¹³⁵ *Ibid* s. 50-51

¹³⁶ *Ibid* s. 53

¹³⁷ *Ibid* s. 56

¹³⁸ *Ibid* bl. a. s. 49 och 56

¹³⁹ *Ibid* s. 58

del av kyrkans sätt att hitta sina konkreta uppgifter för dagen. I detta syfte hade dokumentet, enligt min mening, kunnat använda sig av filosofi eller sociologi i enlighet med den katolska läran om den naturliga uppenbarelsen eller befrielse-teologins vana att använda samhällsvetenskaper i analysen, men författarna väljer att inte göra det, i alla fall inte uttalat. Naturligtvis finns det implicit olika indikationer på vilken historiesyn, politisk filosofi o.s.v. som ligger till grund för deras argumentation, men det är inte min uppgift att här analysera det närmare. Jag kan bara konstatera att vad författarna själva säger är att det är teologin om Gud, som vill främja livet, som är hela grunden. De ser på verkligheten med Guds ögon.

Hinkelammert menar att skillnaden mellan befrielse-teologi och ortodox teologi¹⁴⁰ inte är skillnaden i tros-läran som sådan utan i huruvida läran har en relation till den historiska verkligheten, vilken konkret betydelse tron har och huruvida samhällsvetenskaper är relevanta inom teologin.¹⁴¹ Möjligen kan författarnas val att inte använda samhällsvetenskaper explicit vara ett sätt att positionera sig närmare annan teologi. Svagheten i dokumentets argumentation rent generellt blir däremot att de grundläggande motsättningarna kring liv och död i princip hade kunnat användas av folk med helt andra åsikter kring samhällets organisering i Brasilien. Ur en teologisk synvinkel förstärks argumentationen naturligtvis av att den knyts till livets Gud som ställs emot dödens krafter, men för att bedöma helheten måste man också ta ställning till samhällsfrågorna i sig. Att genast berätta om sina politiska, filosofiska eller sociologiska premisser kanske hade stött bort vissa. Så menar till exempel Hinkelammert har skett med befrielse-teologer. Genom att peka ut dem som marxister slipper kritikerna besvara utmaningarna:

”Marx is – in an Orwellian sense – the non-person that all the world must attack in order to demonstrate its fidelity to the values of the self-proclaimed ‘Free World’. --- The concrete disappears. There is no need to discuss or argue. The other always already reveals itself as enemy.”¹⁴²

Om det är något som författarna till detta dokument inte gör så är det att antyda eventuella kopplingar till marxism eller klasskamp. Å andra sidan diskuterar de ingen politisk inriktning utom nyliberalismen som de kraftigt fördömer.

¹⁴⁰ Jag tolkar det som att Hinkelammert med ortodox i detta fall menar en teologi med fokus på rätt lära (likt den lutherska ortodoxin) istället för ortopraxi; det har alltså ingenting att göra med ortodoxa (östkyrkliga) denominationer. Hinkelammert använder för övrigt samma begrepp om konservativ vänsterpolitik: ”orthodox ‘left’” (Hinkelammert i Badstone et al s. 36).

¹⁴¹ Ibid s 27-28

¹⁴² Ibid s. 30

3.3. Skapelsens liv – Att se skapelsen med Guds ögon

3.3.1. Naturen

Maria Clara Bingemer resonerar kring att den kristuscentrering, som efter andra vaticankonciliet ersatte en tidigare kyrkocentrering, har inneburit en antropocentrism som ifrågasätts av miljörelser.¹⁴³

Någon antropocentrism ska det dock inte vara frågan om i *Os pobres possuirao a terra*. Författarna betonar gång på gång att hotet mot livet, och därmed deras omsorger, gäller allt liv, inte bara människor:

Guds vilja från skapelsen är liv åt alla varelser, inte bara människor:

”I begynnelsen levde alla varelser i en perfekt harmoni, där liv gav liv”¹⁴⁴.

”Alla former av liv och alla varelser har ett inneboende gott värde och har rätt till respekt...”¹⁴⁵

”Vi upplever ett epokskifte--- till början av en civilisation som grundar sig på hållbarhet för alla livsformer”¹⁴⁶

Att även mineralerna är hotade – och underförstått behöver räddas – som inledningen säger återkommer inte i själva dokumentet och om vi här räknar bort inledningen så räddas koherensen, eftersom mineraler är abiotiska och knappast heller några varelser. Det finns dock många andra följdfrågor gällande de etiska implikationerna, som inte diskuteras i dokumentet. Allt jordbruk t.ex. innebär någon form av ingrepp på naturen – människan skapar ett kulturlandskap. Är jordbruk över huvud taget möjligt? Får man i den hälso- och sjukvård, som dokumentet efterfrågar, använda antibiotika? Hur vägs människors välfärd mot andra varelsers? Nu är inte dokumentets syfte att diskutera sådana frågor. Vad författarna efterfrågar är helt enkelt en större varsamhet gentemot naturen, främst genom ett mindre industriellt jordbruk och att undvika genmodifiering och monokulturer. Jag vill bara uppmärksamma att det hade varit intressant om synen på naturen hade fördjupats och man hade då kunnat uppnå en mer logisk övergång till sina slutsatser.

¹⁴³ M C Bingemer ”A Post-Christian and Postmodern Christianity” i Batstone et al, s. 85-86.

¹⁴⁴ *Os pobres...* s. 42-43

¹⁴⁵ ”Toda forma de vida e todos os seres vivos possuem um valor intrínscico de bondade e tem direito ao respeito.” *Os pobres...* s. 45.

¹⁴⁶ ”Vivemos uma mudança de época. -- ao início de um modo de civilização baseada na sustentação de todas as formas de vida” *Os pobres...* s. 20.

Författarna utgår vidare från att det inte föreligger några potentiella intressekonflikter mellan fattiga jordbrukare och naturen. Även detta hade varit givande att fördjupa. Som jag förstår det förespråkar de ett arbetsintensivt jordbruk snarare än ett som kräver konstgödning etc.

Naturen ska inte bara vara ett medel för människans välfärd. Här spelar ordet liv återigen en viktig roll:

Det är med belåtenhet vi ser att jorden håller på att sluta ses som enbart produktionsmedel, för att [istället] begrundas som plats för liv, förverkligande och glädje för alla levande varelser. Jorden, utan att sluta vara en viktig faktor för produktionen av det goda som är nödvändigt för livet, har övergått till att betraktas som miljö, med andra ord, rum och källa för livet.¹⁴⁷

Möjligen kan man invända att naturens funktion delvis tycks instrumentell; naturen är en källa till liv – för människorna? Dock framställs naturen ändå som värdefull i sig: ”helig källa till liv”¹⁴⁸ Tillgången till vatten anknyts till detta och diskuteras ingående. Nedanstående citat demonstrerar tydligt hur privatisering och handel med vatten utgör hot mot livet – och alltså står för döden i detta sammanhang:

Idag, i reaktion mot diskursen av brist, privatisering och merkantilisering av vattnet över hela jorden, har det övergått till att bli upphöjt – av ekologer, forskare, religiösa och studier om sociala frågor – som en grundläggande tillgång, oundgängligt för alla former av liv, hela mänsklighetens och alla levande varelsers arv, som inte kan privatiseras och merkantileras.¹⁴⁹

Som motpart till miljöhoten uppmärksammas ”miljöaktivister, försvarare av mänskliga rättigheter och Kyrkor som kämpar för att vattnet ska bli erkänt som en fundamental rättighet för människan”¹⁵⁰ De utgör således livskrafterna i detta sammanhang. Notera dock formuleringen ”för människan”.

Ibland är det nationalekonomin som anges som argument för behovet av reformer. De anser att man inte tar vara på naturtillgångarna, t.ex. 25 % av världens åkermark, utan istället slösar

¹⁴⁷ ”E com satisfação que vemos que a terra está deixando de ser olhada como mero meio de produção, para ser contemplada como espaço da vida, realização e felicidade de todos os seres vivos. A terra, sem deixar de ser um fator importante para a produção dos bens necessários a vida passou a ser percebida como o meio ambiente, ou seja, lugar e fonte da vida.” *Os pobres...* s. 20.

¹⁴⁸ ”fonte sagrada de vida” *Ibid* s. 46.

¹⁴⁹ ”Hoje, em reação ao discurso da escassez, privatização e mercantilização da água em todo o planeta, ela passou a ser realçada – por ecologistas, cientistas, religiosos e estudiosos da questão social – como um bem fundamental, indispensável a todas as formas de vida, patrimônio da humanidade e de todos os seres vivos, que não pode ser privatizada e mercantilizada” *Ibid* s. 20.

¹⁵⁰ ”ambientalistas, defensores dos direitos humanos e Igrejas que lutam para que a água seja reconhecida como um direito fundamental da pessoa humana”. *Ibid* s. 21. Jag har skrivit Kyrkor med stort K för att vara trogen originalet.

bort dem på ineffektiva latifundier¹⁵¹ och på att göra sig beroende av externa marknader.¹⁵² Naturen skall, som de säger, vara produktionsmedel och således ge liv åt människan, samtidigt som människan ska vara försiktig med alltför stora ingrepp. Ett varsamt jordbruk är bäst även för henne själv. Flera gånger vänder sig författarna mot att traditionell landsbygdskultur, ekologiska alternativ och skepsis mot viss teknik kritiseras som bakåtsträvande, vilket de menar att det alls inte är.¹⁵³

3.3.2. *Liv och död i naturen*

Det finns risk för hela Jordens¹⁵⁴ liv: ”Känslan att vi löper grav risk för total förstörelse i relation till livet på Jorden växer också.”¹⁵⁵ I närkontexten pekas flera av riskfaktorerna – det vill säga dödsorsakerna – ut och de utgörs bland annat av ointresset hos rika länders regeringar och hos stora företag, av monokulturer av soja och eukalyptus som utarmar jord och människor, av handel med fröer, genmodifiering och exploatering av naturtillgångar. Ytterst handlar det om girighet: ”De räknar bara vinsten och skatten som aktiviteten kan generera”¹⁵⁶ Vid ett senare tillfälle kritiseras nyliberala reformer för att öka miljöförstöringen.¹⁵⁷ Nyliberalerna ser i naturen bara naturresurser som kan ge vinst.¹⁵⁸ Också jordbrukshandeln, den globala kommersen, hotar olika biotoper, bland annat Amazonas, och miljögifter hotar dessutom människors hälsa.¹⁵⁹ Ett exempel på problemet hos ett industrialiserat jordbruk inriktad på världsmarknaden är den omfattande konstbevattningen som krävs: ”Idag innebär export av grödor export av vatten”¹⁶⁰.

Marcelo de Barros Souza och José Luis Caravas kritiserar i *Teologia da terra* också en kapitalistisk jordbruksmodell som de menar oundvikligen leder till ekonomiska skillnader: ”det verkar som att denna tillväxt inte bör vara till för alla. Det verkar som att det är omöjligt...”¹⁶¹ Att Souza och Caravas omfattar beroendeteorin förstår man av följande utsaga om Första världen, som de kallar de utvecklade länderna: ”Deras rikedom var möjlig tack vare

¹⁵¹ Storgods

¹⁵² *Os pobres...* s. 22

¹⁵³ Jfr t ex *Os pobres...* s. 39

¹⁵⁴ Jag skriver (planeten) Jorden med stor bokstav för att särskilja från jord i betydelsen mark.

¹⁵⁵ ”Cresce também o sentimento de que corremos o grave risco de um desastre total em relação a vida na Terra”. Ibid s. 21

¹⁵⁶ ”Só contam o lucro e os impostos que a atividade pode gerar”. Ibid s. 21

¹⁵⁷ Ibid s. 24

¹⁵⁸ Ibid s. 46

¹⁵⁹ Ibid s. 30-31

¹⁶⁰ ”Hoje, exportar grãos é exportar água.” Ibid s. 32.

¹⁶¹ ”acham que esse crescimento econômico não deve ser para todos. Acham que isso é impossível. M de Barros Souza och J L Caravas *Teologia da Terra*, Vozes, Petropolis 1988, s. 27.

vår misär. Vi kan därför inte, än mindre bör, följa deras spår.”¹⁶² Souza och Caravas presenterar över huvud taget en liknande problemställning som dessa biskopar, trots att deras bok är skriven 1988. De kritiserar koncentrationen av jord liksom kapitalistisk utveckling av jordbruket där att lantarbetarna blir en reservarbetskraft där många hamnar utanför, samt exportinriktningen och beroendet av Internationella valutafonden och därmed av USA.¹⁶³ Skillnaden är att de inkluderar ett kapitel, skrivet av Ivo Poletto från CPT, om marxism, där han förespråkar stöd till behövande klasser i strävan att skapa ett socialistiskt och demokratiskt samhälle.¹⁶⁴

Leonardo Boff kritiserar inte specifikt nyliberalismen utan snarare övertron på utveckling. Hållbar utveckling är bara ett annat ord för tillväxt och utgör en problematik som återfinns i flera läger: ”The expression sustainable development masks the modern paradigm operative in both capitalism and socialism, even of the green sort.”¹⁶⁵ Sådan kritik saknas i *Os pobres possuirao a terra* utöver den allmänna kritiken mot vinstssträvan. Girighet återfinns till synes endast inom nyliberalismen.

Os pobres possuirao a terra slår fast att man inte bör acceptera monokultur, bekämpningsmedel och genmodifiering så länge man saknar garantier för att det inte skadar levande varelser eller naturen. Att det ska öka produktionen, används ofta som ursäkt, menar de.¹⁶⁶ Man bör ha en kritisk blick på tekniken, som kan fungera förtryckande.¹⁶⁷ Här återkommer jag till Boff som också talar mycket om miljön och hyser en viss skepsis mot teknik, som dock motiveras antropocentriskt: ”Humans are made for participation and creation; we want not only to receive bread but to help produce it, so that we may emerge as agents of our own history.”¹⁶⁸ De tycks dela en rädsla att människan ska bli alienerad från naturen, från arbete och deltagande om tekniken tar över alltmer. I en liknande diskussion reflekterade Per Johansson och Erik Skylt i radioprogrammet *Människan och maskinen*, kring att människan mer och mer betraktas som en onödig eller besvärlig komponent i ett maskineri, den mänskliga faktorn. Människans inre och reflektion över det har inte något egentligt värde i sig, eftersom det inte kan mätas: ”När vi märker att det inte finns någon effektiv och ekonomisk anledning att ha kvar människan, då kan man fråga sig om vi verkligen har missat

¹⁶² ”Sua prosperidade foi possível graças a nossa miséria”. M d B Souza et al, s. 44.

¹⁶³ M d B Souza et al, s. 17-44.

¹⁶⁴ I Poletto ”O marxismo e a terra” i Souza et al., s. 65-75.

¹⁶⁵ Boff, L *Cry of the Earth, Cry of the Poor*, Ph Berryman (övers.), Orbis Books, Maryknoll, New York 1997, s. 67.

¹⁶⁶ *Os pobres...* s. 45

¹⁶⁷ Ibid s. 32-33

¹⁶⁸ L Boff, s. 9

introspektionen.”¹⁶⁹ Skillnaden är att dessa radiopratare utgår från en filosofisk diskussion, medan författarna till *Os pobres possuirao a terra* utgår från aktuella sociala problem, med arbetslöshet och liknande. Det vore ändå intressant om de fördjupade en teologisk aspekt av människosyn och teknik, såsom Boff antydningvis gör.

3.3.3. Gud och naturen

Det finns en andlig dimension av förhållandet till naturen, som författarna menar behöver synliggöras. Här hänvisar de till Bibeln och till Franciskus.¹⁷⁰ De citerar också en bön av Nancy Cordoso och Isabel Cristina Diniz: ”Vi är från jorden och från henne får vi vad som är vårt”¹⁷¹ I och med detta, och genom att lyfta fram ursprungsbefolkningarnas spiritualitet i förhållande till naturen som något värdefullt¹⁷², tangerar de en spiritualitet som närmar sig den som Leonardo Boff och Ivone Gebara förespråkar.

I en snarlik formulering säger Boff: “Human beings are not so much beings on Earth as beings of Earth”¹⁷³. En skillnad gentemot dokumentet är att Boff går längre i att gudomligförklara skapelsen i sig och omvärdera gudsbegreppet, något som dokumentet inte alls gör. Boff säger t.ex. att ”the divinity itself is revealed to be an all-relational Reality”¹⁷⁴ Liksom Boff har Ivone Gebara ett annat gudsbegrepp, som hon menar är ett alternativ till den patriarkala kristendomen. Gud är relation, *relatedness*, inte en person. Gud är inte en självständig varelse alls, utan istället är vi alla en enda Helig Kropp: ”one and the same Sacred Body in multiple and diverse expressions.”¹⁷⁵ Gud – ett ord som hon vill undvika – är relationen oss emellan och då inte bara mellan människor utan hela kosmos. ”We will not speak of the ‘God of life’ but of life as a divine milieu. The ‘God of life’ still appears to be above life”.¹⁷⁶

Snarare liknar dokumentet Souza och Caravias i *Teologia da Terra* som ser jorden som ett ”hem givet av Gud, ett hem givet åt alla för att leva. Men jorden kan också ses med den ekonomiska vinst den kan producera som enda prisma”¹⁷⁷. Naturen, enligt *Os pobres*

¹⁶⁹ P Johansson och E Skylt, ”Människan och maskinen, del 2: Mått”, Sveriges Radio P1, 2012-09-12.

¹⁷⁰ *Os pobres...* s. 46

¹⁷¹ Nancy Cordoso och Isabel Cristina Diniz, bön vid CPT:s andra congress, citerad i *ibid* s. 47

¹⁷² *Os pobres..* s. 47

¹⁷³ L Boff, s. 106

¹⁷⁴ *Ibid*, s. 20

¹⁷⁵ Gebara, I *Longing for Running Water – Ecofeminism and Liberation*, D Molineaux (övers.), Augsburg Fortress, Minneapolis, 1999, s. 82.

¹⁷⁶ *Ibid*, s. 129.

¹⁷⁷ M d B Souza, s. 26

possuirao a terra, är en gåva från Gud att vårda och värna, men naturen *är* inte Gud. Det panenteistiska draget hos Gebara saknas. Jag tror dock att dokumentet hade kunnat fördjupa motivet om Livets Gud ytterligare om det tagit upp delar av de tankar om den kosmiske Kristus som Boff utvecklar, t ex: ”The cosmic Christ is also crucified from the beginning of the world. He suffers with all who suffers and die”¹⁷⁸. Naturen är i dokumentet livets källa snarast i betydelsen ett led mellan människan och Gud. Det finns många frågor att utveckla kring Guds och skapelsens inbördes relation.

3.4. Människornas liv – att se de fattiga med Guds ögon

3.4.1. De fattiga

Som jag tidigare har redogjort för så är folket och dess liv av avgörande betydelse för författarna. Folket som särskilt avses benämns på olika sätt, men ofta som *camponeneses* som betyder ungefär bondfolk, eller *trabalhadores*, arbetare, eller helt enkelt *povo*, folk. Ordet fattig används inte så ofta som beteckning. Det är dock ändå tydligt att det rör sig om de mindre lottade landsbygdsborna: småbrukare, lantarbetare, jordlösa, arrendatorer m.fl. Stadsbor nämns knappast.

Jag skulle vilja hävda att det är dessa fattiga människor som står i centrum för författarna. De säger sig visserligen värna om alla former av liv men det är människorna som träder fram tydligast, och argumenten för hänsyn till naturen är trots allt ofta antropocentriska.

Gutierrez menar att fattiga i Bibeln dels porträtteras som människor som befinner sig i en fruktansvärd situation, som är emot Guds vilja och som är resultatet av förtryck. Dels kan fattigdom handla om ödmjukhet och andligt barnskap.¹⁷⁹ *Os pobres possuirao a terra* handlar definitivt om det första. Ödmjukhetsdiskursen förekommer över huvud taget inte.

Författarna bygger på utgångspunkten att fattigdom handlar om död, en tanke som också Hinkelammert utvecklar: ”The existence of the poor attests to the existence of a Godless society, whether one explicitly believes in God or not. This absence of God is present wherever someone is crying out. The absence of God is present in the poor person. The poor are the presence of the absent God --- The presence of God is no longer an internal emotion, but rather is transformed into praxis (orthopraxis).”¹⁸⁰

¹⁷⁸ L Boff, s. 180.

¹⁷⁹ G Gutierrez *A Theology of Liberation* s. 291-296

¹⁸⁰ F J Hinkelammert i Batstone et al s 27

Gud är landets ende ägare och herre i GT, enligt Gutierrez.¹⁸¹ Även detta tema utvecklas, som jag tidigare har beskrivit, på liknande sätt i dokumentets etikkapitel.

”The preferential option for the poor” är en välkänd ståndpunkt inom befrielseologin; Gud står på de fattigas sida. Viktigt är att de fattiga ses som subjekt i sin befrielse.¹⁸² Båda dessa åsikter, varav den första har utvecklats av såväl Gutierrez som av biskopskonferensen i Puebla, återkommer i *Os pobres possuirao a terra*. ”The preferential option for the poor” används visserligen inte som slagord eller argument i dokumentet, men naturligtvis bygger författarna på en liknande grund när de menar att Livets Gud vill skapa liv där inget liv finns, vilket visar sig vara till stora delar bland fattiga i samhället. De fattiga, och för den delen i vissa avseenden hela Brasilien, framställs visserligen i en väldigt stark offerposition, men det hindrar inte att de ändå ses som subjekt. Landsbygdsborna och deras organisationer är de första att adresseras i kapitlet som behandlar förslag till handling. Detta avsnitt handlar till största delen om de initiativ som dessa människor själva tar och att kyrkan vill stödja och legitimera dem på olika sätt. Möjligen kan man invända att kyrkan härmed får en viss omhändertagandeposition vilket kan göra de fattiga till objekt men det motsägs av att det tydligt framkommer att drivkraften och styrningen förväntas finnas hos de fattiga själva och inte minst hos deras organisationer. Till viss del kanske detta också är en följd av att landsbygdsbefolkningen de facto organiserar sig alltmera utan stöd och initiativ från kyrkan numera.

Befrielse äger enligt Gutierrez rum på tre nivåer: befrielse från yttre förtryck, den fattigas insikt att fattigdomen har mänskliga orsaker och inte är Guds vilja, samt den djupaste befrielsen från synd och död som endast Jesus kan åstadkomma.¹⁸³ Det är enbart de två första stegen som behandlas i detta dokument.

3.4.2. *Liv och död i samhället*

Vilka aktörer och företeelser är det som författarna identifierar som död? I skottlinjen finns framförallt regeringen, under president Lula da Silva, och dess eftergifter för storföretag, banker och internationell politik, samt dess oförmåga att erbjuda allmän service såsom utbildning och hälsovård, åt landsbygdens befolkning. Detta leder till flykt från

¹⁸¹ G Gutierrez *A Theology of Liberation* s. 295

¹⁸² F J Hinkelammert i Batstone et al s 26

¹⁸³ Christianity – the Complete Guide, uppslagsord ”liberation theology”, s. 705

landsbygden.¹⁸⁴ Vissa jordreformer har gjorts, men de är inriktade på monokultur och enligt författarna alltför marknadsanpassade och gynnar, liksom jordbrukspolitiken i stort, därför enbart stora och medelstora lantbrukare.¹⁸⁵ Mer explicit är det bara dessa som kan överleva.¹⁸⁶ Familj jordbruk kan inte få genomslag för sina fröer eftersom de saknar investeringskapital och kommunikationsmöjligheter, vilket leder till ett beroende av företagens laboratorier och handel.¹⁸⁷ Nationens inhemska livsmedelssäkerhet hotas eftersom jordbrukspolitiken är helt inriktad på att tillfredsställa världsmarknaden, genom bland annat sojaodlingar.¹⁸⁸

Andra exempel på de företeelser i förlängningen genererar död är radikala nyliberala reformer, vilka leder till förtryck av sociala rättigheter, privatisering av allmänna fastigheter och av ursprungsbefolkningarnas mark samt aggression mot miljön.¹⁸⁹

Dokumentets författare tycks smått sarkastiska när de beskriver marknadens påstått undergörande förmågor: ”Den kapitalistiska finansmarknaden fick ställningen av högsta medel för lösningen av alla den brasilianska ekonomins problem, inklusive regleringen av relationen mellan kapital och arbete.”¹⁹⁰

De väljer också sina ord med omsorg. Politikernas kampanjer för sina jordreformer betecknas som propaganda, medan folkrörelserna sysslar med manifestationer, marscher etc.¹⁹¹ Olika ord för ockupation används beroende på sammanhang.¹⁹²

Indirekta anspelningar på liv och död finns till exempel i argumentationen kring att små familj jordbruk är de mest effektiva och regioner som domineras av sådana utgör mer jämlika samhällen. Småbruken föder befolkningen: ”Det är den lilla egendomen som ger mat på bordet åt brasilianarna.”¹⁹³ Industrialiserat jordbruk med bekämpningsmedel förstör däremot både miljö och hälsa; cancer och andra dödliga sjukdomar ökar.¹⁹⁴ Ett alltmer pressat läge på grund av kommersialiseringen bidrar också till död på grund av stress och utmattning och det förekommer arbete under slavliknande former som rättssystemet saknar vilja och resurser att

¹⁸⁴ *Os pobres...* s. 25

¹⁸⁵ *Ibid* s. 25-26

¹⁸⁶ *Ibid* s. 26

¹⁸⁷ *Ibid* s. 26-27

¹⁸⁸ *Ibid* s. 28

¹⁸⁹ *Ibid* s. 24

¹⁹⁰ *Ibid* s. 24

¹⁹¹ *Ibid* s. 18

¹⁹² *Ibid* s. 30

¹⁹³ *Ibid* s. 29

¹⁹⁴ *Ibid* s. 31

bekämpa.¹⁹⁵ Rättssystemet är nämligen korrupt: ”Rättssystemet har visat sig nästan alltid vara en av de stora allierade till latifundier och jordbrukshandel”¹⁹⁶

Rättsväsendets problem diskuteras också i samband med konflikter som involverar dödsfall: ”Det är antalet avrättningar som ger intryck. Mellan 1985 och 2005 inträffade 1065 konflikter med dödlig utgång. 1425 personer avrättades. --- Vad som upprör oss mest är att endast 78 av dessa mord dömdes.”¹⁹⁷ Här, liksom på andra ställen, är det uttalat vilka som drabbas av dessa dödsfall, men man kan utgå från att det handlar om fattiga landsbygdsbor.

Frågan om ägande, inte minst av land, har upptagit många politiska filosofer. Hur kan någon göra anspråk på att äga någonting, när allting uppenbart från början inte ägdes av någon? Lockes svar på detta var att någon måste ta för sig eftersom alla annars skulle dö vilket vore ”to offend God’s rationality”¹⁹⁸ En av flera invändningar mot detta är att det i så fall bara handlar om att ta exakt det man behöver; knappast om att göra permanent anspråk på mark. Då invänder Locke att människan äger sitt arbete och därmed också marken hon arbetar med och kultiverar – men äger hon då verkligen hela marken i sig eller bara det extra värdet tillfogat genom hennes arbete? Wolff argumenterar för att det i slutändan inte finns några logiskt hållbara argument för att få äga och behålla mark, även om man arbetar där.¹⁹⁹ *Os pobres possuirao a terra* utgår från liknande premisser, som kopplar samman ägande med arbete och att inte ta mer än man behöver, men någon filosofisk diskussion används inte. Dokumentets argumentation utgår i stället från teologi – främst skapelseteologin som jag tidigare har redogjort för – och från en samhällsanalys, men huruvida den samhällsanalysen grundas på någon speciell filosofi, inklusive politisk filosofi, uttalas inte. Med detta som bakgrund vill jag lyfta frågan att det finns tänkbara problem med argumenten för privat ägande av mark. Det hade varit väldigt intressant om författarna i denna och andra frågor på liknande sätt hade diskuterat vilka premisser deras protagonisters värderingar bygger på – då menar jag på ett mer problematiserande sätt än att enbart säga att de bygger på girighet och dyrkan av Mammon, vilket riskerar göra att deras meningsmotståndare slår dövörat till.

¹⁹⁵ Ibid s. 33-34

¹⁹⁶ “O Poder Judiciário tem-se mostrado quase sempre, um dos grandes aliados do latifundio e do agronegócio.” Ibid s. 35

¹⁹⁷ “E o numero de assassinatos que impressiona. De 1985 a 2005 ocorreram 1.065 conflitos com morte. Foram assassinados 1.425 pessoas.---- O que mais nos wausa indignacao, porem, é que somente 78 desses homicidios foram julgados.” Ibid *Os pobres...* s. 35

¹⁹⁸ J Wolff *An Introduction to Political Philosophy* Oxford University Press, New York, 2006, s. 139

¹⁹⁹ J Wolff, s. 138-143

Som positivt framställs att alltfler olika typer av arbetar- och ursprungsfolksorganisationer bildas.²⁰⁰ Jordockupationer är ofta det enda sättet att göra sig hörd, menar författarna.²⁰¹ Vid det avgörande ställe, i ”handla”-kapitlet, där ockupationerna uttryckligen stöds, citerar de ett uttalande från pontifikatet för rättvisa och fred.²⁰²

Dokumentet utgör nämligen i första hand kritik. Hur författarna skulle vilja ha samhället kan man ana genom att tänka sig den motsatta situationen av allt det som de kritiserar. Jag föreställer mig då ett samhälle med en levande landsbygd som bygger på huvudsakligen småskaliga familj jordbruk med ekologisk inriktning. Man avvaktar med all ny teknik. Marknaden är företrädesvis lokal och det behövs troligen någon typ av stängd ekonomi gentemot omvärlden, med höga tullar och med . Staten fördelar en bit jord till alla som vill ha och behöver och garanterar också allmän service överallt i landet.

Visserligen finns det en rad konkreta uppmaningar till myndigheterna i sista avsnittet, men flera av förslagen skulle jag vilja veta mer om vad de innebär, bl.a. att etablera en gräns för jordägandet och att se till att småskaliga jordbruksproducenter har rättvisa löner. Här dras slutsatser som visserligen ligger i linje med dokumentets åsikter i övrigt men som inte har utvecklats närmare i föregående kapitel. Mest intressant är att vissa punkter är formulerade som negationer: ”*Vi erkänner inte valet av industriellt och kommersiellt jordbruk som utväg för den brasilianska landsbygden*²⁰³”. Det finns i och för sig förslag på hur regeringen ska stötta familj jordbruk och kollektiv men frågan är om det räcker för att ändra jordbruket så grundligt som författarna vill. På vilket sätt industrialisering och kommersialisering ska hejdas framgår inte. Över huvud taget krävs det nog en hel del regleringar, avgifter och kontroll utöver vad författarna tar upp.

Christianity – the Complete Guide presenterar fyra olika synsätt på fattigdom som har funnits bland kristna på senare tid. Ett är att sträva efter allmän ekonomisk tillväxt som kommer att gynna även fattiga på sikt, genom frihandel, kapitalism och globalisering. Ett annat synsätt handlar om ekonomisk omfördelning genom bland annat moderna motsvarigheter till jubelåret, avskrivning av lån och handelssystem som gynnar småproducenter. En tredje ståndpunkt är den som menar att människor är egoistiska och att de fattiga själva måste agera om någonting ska förändras. Mer radikala småskaliga alternativsamhällen utgör ett fjärde

²⁰⁰ *Os pobres...* s. 36

²⁰¹ *Ibid* s. 36

²⁰² *Ibid* s. 57

²⁰³ ”*Nao reconhecemos a opcao pelo agronegócio como saída para o campo brasileiro*”. (kursiverat i originaltexten) *Os pobres...* s. 60.

synsätt.²⁰⁴ Det första synsättet är det som *Os pobres possuirao a terra* klart och tydligt vänder sig emot medan det andra påminner om vad de efterfrågar. Författarna menar visserligen att de fattiga själva ska agera, men riktar också många uppmaningar till andra aktörer och har alltså inte en fullt så pessimistisk världsbild som den guidens tredje ståndpunkt. Jag kan inte se att författarna uppmanar till isolerade alternativsamhällen i sig – jag tolkar det som frivilliga egendomsgemenskaper och dylikt – utan de vill förändra samhället på ett högre plan.

3.4.3. Martyrerna

Diskussioner kring martyrer är ingenting som förekommer ofta i dokumentet men har ändå, såsom jag bedömer det, en viktig symbolisk betydelse för argumentationen och är ett av de sammanhang vari liv och död framträder explicit, på betydelsefulla platser i dokumentet.

Introduktionskapitlet inleds med en uppräknings av ett antal döda – två präster, en nunna och ett okänt antal lekmän – och deras dödsdatum och dessa kallas ”jordens martyrer, den jord som alltid är utlovad av Gud och alltid förnekad av maktens fångar.”²⁰⁵ Detta är i sammanhanget där författarna presenterar att man har skrivit detta dokument för att hjälpa folket på landsbygden. Omständigheterna kring dödsfallen redogörs inte för närmare, men genom att ordet martyr används förstår läsaren att personerna har varit oskyldiga och dött i kampen för något gott, antagligen mark åt fattiga, och att Gud står på deras sida. Strax därpå påpekar författarna sina bekymmer för den nyliberalism som landets politik nu underordnar sig och för jordbrukshandeln som missgynnar småbrukarna.²⁰⁶ Dessa företeelser framstår därmed fienderna och som det som skapar situationen med jordens martyrer. Indirekt handlar det om dödens yttringar eller åtminstone orsaker.

I slutet av kapitel 2, vid nulägesbeskrivningens avslutning, skruvas tonläget upp något när författarna protesterar mot att folkrörelserna kring jordfrågan framställs som att de agerar utanför lagen, när det i själva verket är koncentrationen av jordar som utgör ett angrepp på grundläggande mänskliga rättigheter och ”en aggression mot det mänskliga förnuftet”²⁰⁷. Just här återkommer talet om martyrer.

Det rör sig, i många fall, om ett verkligt krig, som, ofta, kulminerar i avrättningen av otaliga martyrer, kvinnor och män, gamla och unga och t.o.m.

²⁰⁴ Christianity – the Complete Guide, uppslagsord: ”poverty” s. 958-962

²⁰⁵ ”mártires da terra, terra sempre prometida por Deus e sempre negada pelos detentores de poder”, *Os pobres...* s. 10.

²⁰⁶ Dokumentet s. 10-11

²⁰⁷ ”uma agressao á razao humana”. *Os pobres....* s. 40

barn som bara försvarar den mänskliga, gudomliga och konstitutionsenliga rättigheten att ha mark på vilken de kan arbeta och leva i fred.²⁰⁸

I etikkapitlet utgör minnet av martyrskapet en motivation för att engagera sig för att jorden ska användas till det gemensamma bästa, något som är varje kristens plikt:

Sökandet efter hur jorden och dess rikedomar kan användas till det gemensamma bästa, och kampen emot olika former av koncentration och exploatering är legitima och utgör plikter för varje kristen människa. Enbart så hedrar vi minnet av de många martyrer som har fått sitt liv hejdat av önskan om jord och liv för alla människor.²⁰⁹

Jag har två invändningar mot hur författarna använder sig av martyrskapet i sin argumentation. Dels redovisas inte närmare omständigheter för dödsfallen, utan det är enbart ordet ”martyr” som ger läsaren värderingen av situationen. Det tillför strikt sett ingenting i sakfrågan – däremot naturligtvis i dramatiken där liv ställs mot död. Dels är det vanskligt att använda begrepp som martyrer, när det som här kopplas till krig och heder, eftersom det av en del – mot dessa författares intentioner antagligen – skulle kunna uppfattas som en legitimering av upptrappning av våldsanvändning i konflikter.

Tanken är antagligen i stället att det tragiska minnet av martyrerna på ett positivt sätt ska stärka de kristna i deras strävan efter en bättre jordfördelning, såsom Souza och Caravias önskar i *Teologia da terra*: ”Och, eftersom martyrernas blod fortsätter att ge frö till nya kristna, är det viktigt att värdera och uppenbara för hela folket dessa ’jordens martyrer’²¹⁰.

²⁰⁸ ”Trata-se, em muitos casos, de uma verdadeira guerra que, muitas vezes, culminou no assassinato de inúmeros mártires, mulheres e homens, velhos e jovens e até crianças que só defendiam o direito humano, divino e constitucional de ter uma terra onde poder trabalhar e viver em paz.” *Os pobres...* s. 40.

²⁰⁹ ”A busca pela posse e uso da terra e de suas riquezas, para o bem comum, e a luta contra as diversas formas de concentração e de exploração são legítimas e são dever de toda pessoa crista. Só assim honramos a memória dos muitos mártires que tiveram sua vida tolhida por querer terra e vida para todas as pessoas.” *Os pobres...* s. 50.

²¹⁰ M d B Souza et al, s. 103

4. AVSLUTNING

4.1. Resultat och diskussion

Jag har i min uppsats visat hur liv och död är synnerligen centrala begrepp inom den jordteologi som uttrycks i *Os pobres possuem a terra*. Det är bristen på liv och tillfällen när livet är hotat som förklarar varför dokumentet skrivs, varför det görs ekumeniskt och vilket uppdrag kyrkan har. Det är Livets Gud som ger legitimiteten att uttala sig till förmån för dem som saknar liv eller dem vars liv är hotat, vilket i detta fall är fattiga människor på Brasiliens landsbygd samt – även om det inte är fullt lika mycket i fokus – andra levande varelser som hotas av miljöförstöring.

4.1.1. Livet

Gud är den som ger livet och det är främst i denna egenskap som Gud framträder i dokumentet. Det intressanta är inte vem Gud är i sig själv utan vad han gör och vill. Dokumentet tar främst upp första trosartikel; Gud som Skapare, jordens Herre och Far och Mor åt alla människor. Sonen och Anden förekommer inte i samma utsträckning, vilket gör att det finns en viss distans mellan Skaparen och skapelsen, eftersom inkarnationen och den Helige Ande inte uppmärksammas så mycket. Det är också naturen som ger livet, och är en helig källa till liv, vilket möjligen kan tolkas som att den blir en sorts brygga från Gud. Är Gud närvarande i världen nu och i så fall på vilket sätt? Det är en fråga som dröjer sig kvar.

Att Gud har skapat världen och vill att människorna ska leva får etiska konsekvenser. Jorden är människornas gemensamma hem som är en gåva från Fadern, ett arv att förvalta väl och dela på. Däri ingår naturen som är en viktig livskälla och måste värnas och respekteras, eftersom dessutom alla levande varelser har ett eget värde. Dessa etiska förpliktelser gäller alla människor, inte bara kyrkan.

Som aktörer som står på livets sida framstår i dokumentet dels kyrkorna och dels olika folkliga organisationer av småbönder, lantarbetare och ursprungsfolk, som kämpar för sina liv. Som goda alternativ lyfts småskaligt familjejordbruk, ekologiskt jordbruk och inte minst jordfördelningsreformer fram, men dokumentet har inget heltäckande förslag till hur samhället ska organiseras utan utgörs främst av kritik och några konkreta förslag som ett steg på vägen mot ett bättre samhälle.

Liv handlar om att ha ett värdigt liv, ett gott liv och ett liv som ska skyddas. Det är detta som Guds rike handlar om.

4.1.2. Döden

Döden behandlas inte så mycket som ett eget ämne, utan snarare som en frånvaro av liv, och i den betydelsen dominerar döden dokumentets omvärldsanalys. Det finns några olika delar av det som på olika sätt handlar om döden. Dels finns det aktörer som bidrar till döden, däribland regeringen, rättsväsendet, stora företag, storgods och rika länders regeringar. Dels finns det företeelser som författarna kritiserar, och som dessa aktörer sysslar med, främst nyliberalism, ohejdad marknadsekonomi, industriellt jordbruk, koncentration av jordägande och exportinriktad jordbrukshandel. Dels finns det konsekvenser såsom massflykt från landsbygden, förstörelse av Amazonas, avrättningar av martyrer, fattigdom, beroende av teknik och av utländska företag och regeringar, sjukdom, orättvisor, misär och förtryck. Dessa är dödens uttryck, även om ordet död inte alltid används direkt. Slutligen finns den yttersta orsaken till död och den handlar om girighet, att sträva efter ekonomisk vinst oavsett risken att hota och utsläcka liv. Detta identifieras som avgudadyrkan – närmare bestämt avgudadyrkan av marknaden. I och med detta närmar man sig en biblisk tradition där död hör ihop med synd och att vända sig från Gud, i det här fallet inte individuellt utan kollektivt, som samhälle. Döden är orsaken till att Gud behöver ge liv i överflöd och att kyrkan behöver agera.

4.1.3. Kyrkan och sättet att se

Liksom religionen inte är ett syfte i sig, så är inte heller kyrkans existens och kyrkornas ekumeniska samverkan ett självändamål, utan kyrkorna finns för att världen skall få liv. Man kan fråga sig om de i den egenskapen är helt nödvändiga, eller om kyrkan en dag, i en bättre värld, skulle kunna bli överflödig. Det är nämligen inte kyrkan som ska ge livet, i alla fall inte enbart, utan hon ska uppmärksamma andra samhällsaktörer på vad som är liv respektive död. Hon ska tolka världen, utifrån Guds önskan om att ge liv. Kyrkan ska se världen ur Guds perspektiv, för att kunna bedöma läget och därefter handla. I det tredje steget är kyrkan delaktig, främst som stöd, i det här fallet åt folkrörelser med flera och som profetisk röst gentemot makten. Idealet är inte neutralitet utan att stå på de fattigas sida, vilket tolkas som att tydligt uttala sin åsikt om konkret politik och uppmärksamma lidande, särskilt när ingen annan gör det.

Som grund för att kunna se och bedöma med Guds ögon används dels samhällsvetenskapliga, ekonomiska och filosofiska teorier av olika slag, i omvärldsanalysen, dels traditionella teologiska källor, när det handlar om att bedöma. De uttalade teologiska auktoriteter som

används är framförallt Bibeln, och då främst Gamla testamentet, samt teologer och kyrkliga dokument. Bland de senare återfinns en majoritet katolska, inte minst Johannes Paulus II och påvliga encyklikor.

För att resonemanget ska bli en helhet krävs att även samhällsanalysen bygger på logiskt hållbar grund. Det har inte varit min huvudsakliga uppgift att pröva det, men jag anser att deras argument till största delen hänger ihop internt. Det finns inga direkta motsättningar men däremot övergångar som inte fungerar om man inte utgår från vissa outtalade premisser. Här bygger man på en hel del teorier och värderingar som inte uttalas. Bland dessa finns beroendeteorin och ekonomisk historiesyn. Det verkar onekligen som att nyliberalismen främst kritiseras från vänsterperspektiv, men det finns också delar som möjligen skulle kunna tolkas som konservativa, när det gäller t.ex. småskalighet, teknikskepsis och nationalism. Någon utopi om hur samhället ska se ut målas som sagt inte upp och även om utopier ofta har kritiserats, så hade det varit intressant att veta mer om de konkreta alternativen som helhet och hur de ska genomföras. Det hade också varit givande om författarna hade valt att bemöta potentiella motargument.

Till stora delar är det människornas – och naturens – lidande i kontrast till den livgivande Guden som bygger upp dokumentets teologi. Detta ställs på sin spets i frågan om martyrskapet.

Någon diskussion om kyrkornas förändrade positioner i det brasilianska samhället, potentiella meningsmotståndare inom kyrkorna, skillnader i teologisk grund eller slutsatser mellan de fyra medverkande kyrkorna, förekommer inte i dokumentet. Troligen är det av medvetna diplomatiska skäl som man har valt att gärna lyfta fram uttalanden av Johannes Paulus II och att inte uttala sig över huvud taget, varken positivt eller negativt, om befrielse-teologi eller om politiska filosofier utöver nyliberalismen.

Det finns dock, som jag har visat, många uppenbara likheter med befrielse-teologi, såväl i metod, teologiska utgångspunkter som i slutsatser. Också likheter med enskilda befrielse-teologer förekommer. Till exempel påminner samhällsanalysens liksom teologin kring marken given av Gud starkt om den som finns hos Souza och Caravias, som dock inte talar lika mycket om liv och död, vilket däremot Gutierrez gör och för den delen Johannes Paulus II också fast med annat fokus. Befrielse-teologin och Vatikanen står inte nödvändigtvis för väsensskilda åsikter. Befrielse-teologerna hänvisar gärna till utvalda uttalanden av den förre påven och trots allt var befrielse-teologins framväxt delvis ett resultat av Andra

Vatikankoncilietts receptionsprocess och även dokumentets kyrkosyn anknyter dit. Teologin i detta dokument är en navigation i ett förändrat kyrkligt landskap men framförallt ett svar på den död som författarna menar behöver vändas till liv i dagens Brasilien.

4.1.4. *Diskussion*

Min uppsats har fokuserat på innehållet och den interna logiken i dokumentet *Os pobres possuirao a terra*. Jag har behandlat vad som sägs där och i viss mån också vad som inte sägs eller vad som kan antas vara underförstått. Vad jag vill poängtera är att jag hermeneutiskt sett inte spekulerar kring författarnas biografi eller åsikter utöver dokumentet – med undantag av en viss analys av kontexten som nödvändig förståelse för deras utgångspunkter. Om till exempel diskussioner kring evigt liv saknas betyder inte det nödvändigtvis att det saknas hos författarna eller deras kyrkor, men det är inte det som undersökningen gäller.

Det har varit mycket givande att skriva denna uppsats, men också utmanande eftersom jag måste göra en tolkning av dokumentets information och eftersom det finns saker i kontexten som jag inte har detaljkunskap om. Det finns mycket intressant som man skulle kunna undersöka vidare, till exempel bibelteologin som används, synen på treenigheten och på Guds relation till skapelsen, eller teologins position i en vidare missionshistorisk kontext. Jag har valt att i uppsatsen lyfta en del frågor där svaren inte är helt givna eller enbart tentativa, för att inbjuda till fortsatt reflektion kring och studium av olika aspekter av liv och död i jordteologi.

5. BIBLIOGRAFI

Adriance, Cousineau M “The Brazilian Catholic Church and the Struggle for Land in the Amazon”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, vol. 34, nr. 3, s. 377-382.

Luís D’Andrea et al [undertecknare; författare ej angiven] *Os pobres possuirao a terra (Sl 37,11): pronunciamentos de bispos e pastores sinodais sobre a terra*, Centro de Estudos Bíblicos, Sao Leopoldo; Editora Sinodal, Sao Leopoldo och Paulinas, Sao Paolo, 2006.

Boff, L *Cry of the Earth, Cry of the Poor*, Ph Berryman (övers.), Orbis Books, Maryknoll, New York 1997.

Bowden, J (red) *Christianity – The Complete Guide*, Continuum, London, 2005. Uppslagsord “liberation theology”, s. 703

Bergmann, S “Anden, som ger liv – motmakt till fetischismen” i *Kirke og kultur 3/2012*, Universitetsforlaget, Oslo, 2012.

Betto, F “El amigo Lula”, *La República* (Lima), 3 november 2002, internetupplagan, citerad i H Horna, *A History of Latin America*, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala 2011.

Lucchetti Bingemer, M C ”Living the Faith to Arrive in the Promised Land – A Theological-Pastoral Reflection on Brazil in the past forty years” T Noble (övers.), *Communio Viatorum* vol. 46, nr 1, 2004, s. 63-89.

Bingemer, M C ”A Post-Christian and Postmodern Christianity” i Batstone et al, s. 85-86 Catholic University of America, *New Catholic Encyclopedia*, Washington 1967. Uppslagsord: “life, concept of (in the Bible)”, s. 739

Chu, H ”Moved by the Holy Spirit”, *LAT*, 7 juni 2004, citerad i Jenkins, s. 169

Cordoso, N och Diniz, I C, bön vid CPT:s andra kongress, citerad i D’Andrea, L et al [undertecknare; författare ej angiven] *Os pobres possuirao a terra (Sl 37,11): pronunciamentos de bispos e pastores sinodais sobre a terra*, Centro de Estudos Bíblicos, Sao Leopoldo; Editora Sinodal, Sao Leopoldo och Paulinas, Sao Paolo, 2006. s. 47

Gebara, I *Longing for Running Water – Ecofeminism and Liberation*, D Molineaux (övers.), Augsburg Fortress, Minneapolis, 1999

Gutierrez, G *A Theology of Liberation*, C Inda och J Eagleson (övers. och red.) Orbis Books, Maryknoll, New York 1973

Gutierrez, G *Vi dricker ur vår egen brunn*, C-E Lindahl (övers.), Verbum, Stockholm 1991

Gutierrez, G "Renewing the Option for the Poor", D Batstone, E Mendieta, L A Lorentzen & D N Hopkins (red.) *Liberation theologies, postmodernity and the Americas*, Routledge, London 1997, s. 69-82.

Hinkelammert, F J "Liberation Theology in the Economic and Social Context of Latin America: Economy and Theology, or the Irrationality of the Rationalized" i D Batstone, E Mendieta, L A Lorentzen & D N Hopkins (red.) *Liberation theologies, postmodernity and the Americas*, Routledge, London 1997, s. 25-52.

Horna, H A *History of Latin America*, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala 2011, s. 217.

Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística "Censo Demográfico 2010: Número de católicos cai e aumenta o de evangélicos, espíritas e sem religião." Artikeln daterad 2012-06-29. Publicerad:http://www.ibge.gov.br/home/presidencia/noticias/noticia_visualiza.php?id_noticia=2170&id_pagina=1 Hämtad 2012-10-23.

Jenkins, Ph *The Next Christendom – The Coming of Global Christianity*, 2:a uppl., Oxford University Press, New York 2007, s. 167-168.

Johannes Paulus II (Karol Józef Wojtyła) *Evangelium Vitae*, Libreria Editrice Vaticana, Rom 1995

Johannson, P och Skylt, E "Människan och maskinen, del 2: Mått", Sveriges Radio P1, 2012-09-12.

Cardoso Pereira, N "The poor will possess the land", föredrag från 2008, refererat på Kyrkornas Världsråds hemsida <http://www.oikoumene.org/en/resources/documents/wcc->

programmes/public-witness-addressing-power-affirming-peace/middle-east-peace/promised-land-international-theological-conference-bernschweiz-10-14-september-2008/the-poor-will-possess-the-land-the-experience-of-the-landless-workers-movement-in-brazil-promised-land-conference.html hämtat 2012-09-05

Poletto "O marxismo e a terra" i Souza M de Barros och Caravas, J L *Teologia da Terra*, Vozes, Petropolis 1988, s. 65-75.

Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft, Mohr, Tübingen 2002. Uppslagsord: "Leben"

D S A Gameleira Soares "Por que estamos unidos" i Luís D'Andrea et al *Os pobres possuirao a terra (Sl 37,11): pronunciamentos de bispos e pastores sinodais sobre a terra*, Centro de

Estudos Bíblicos, Sao Leopoldo; Editora Sinodal, Sao Leopoldo och Paulinas, Sao Paolo, 2006, s. 8.

Souza M de Barros och Caravas, J L *Teologia da Terra*, Vozes, Petropolis 1988

Vähäkangas, Mika: *Metodbeskrivning: System-immanentisk analys av teologiska texter*

Wolff, J *An Introduction to Political Philosophy* Oxford University Press, New York, 2006, s. 139